

NA LJUBIN-GROBU

utarnje sunce obasjava vrhove Volujaka i misavice četirane Zelengore. Kratko zatišje povremeno prekine klepet krila preplaštene ptice i prasak njemačkog mitraljeza, koji potsjeća na kljucanje djetlića po truloj kori starog drveta. Poslije desetodnevnih, neprekidnih okršaja i proboga njemačkih utvrđenja na Pivi, Sutjesci, Volujaku i Mratinju, borci 2-ge čete, u sastavu bataljona i brigade,¹ naslonjeni na obližnje jele, sjede, umorni, gladni i rijemovni, očekujući, možda, odlučujuću bitku. Većina boraca rijema, dok se poneki »osvježava« mladim bukovim listom i srijemušom. Kuvari stoe bez svojih konja na koje su doskora tovarili kazane, hranu, čađave puške, rančeve i ostale prnje. Prije dva-tri dana konje su morali poklati za ručak, a kazane zatrpati u granje.

— Najbolje bi bilo da nabijete kazane na glave, umjesto šljemova! Jedino tako možete uplašiti Švabe, kao mi četnike kod Nevesinja. Najurismo ih bombama, a onaj vražji Joleta nađe im za čukom kazan sa kačamakom, pa otisnu sve za njima. Vjerujte, kuvari, da ne bi kazana, ne uhvatismo živijeh ni onu trojicu bradonja! Ona im lupa kazana još više zagrija

¹ Četvrte crnogorske brigade

tabane, pa okrenuše pravo na zasjedu 3-će čete — časka Čaleta, pomoćnik mitraljesca.

Na to se pred Čaletom isprsi Dragoje, invalid iz Prvog svjetskog rata:

— Što si ti udario po nama, kô Maksim po diviziji? Zlune trebalo, mogu i ja na ovo jedno oko da nišanim i da ovom mojom posestrimom ošinem po Švabama... Kad sam ja na Solunu sijao švapske grobove, ti si golu zadnjicu slikao po pepelu, a sad mi se nešto tu kočiš kao bakovito june! Nema danas po tri porcije skroba »repete«! Da vidimo kako ćeš se bez njih boriti.

— E, da mi je samo tiganj ribe i bocun vina, ne bi mi trebale vaše, — odgovori Čaleta.

Niže od čete, na omanjem proplanku, dremuckaju tri konja iz pratećeg voda, natovarena bacačem, »Bredom« i protivkolcem. Konje je oko sebe okupio Čebo: dva konja držao je o povodcu u jednoj ruci, a glavu zagnjurio u grivu trećega. Da bi razbio neprijatnu tišinu poslije Čaletinog i Dragojevog prepiranja, komandir povika:

— Ne spavaj, Čebo!

Čebo se malo ispravi, protegnu se, protrlja podbule kapke, pa zijevarajući:

— Ama, vidiš da stojim, puška mi o ramenu! I ponovo zagnjuri nos u putaljevu grivu.

— Pusti tu kljusad neka malo pasu, a ti ljudski odremaj. Što si ih okupio kao Mara gatar!

Nova kolona teških ranjenika i tifusara pristiže sa Sutjanske. Prestade i najmanji žagor; lica boraca našeg bataljona dobiše ozbiljan izgled. Zelengora, ne tako visoka, ali šumovita i besputna, sklonila je u svoje vrtače i bregove pored nas još i Krajišnike, Banijce, Dalmatince, Srbijance, Hercegovce — ima tu boraca iz svih naših krajeva. Besumnje, svi smo u obruču. Na pedesetak metara ispred nas nalazi se Vrhovni štab i engleska vojna misija, koja je došla da ustanovi kô se za koga u Jugoslaviji bori. Drug Tito sjedi, naslonjen na jednoj od izvaljenih jela: na koljenu drži ratnu torbicu, po kojoj je položio vojnu kartu. Nešto u nju pažljivo unosi — kao da je dopu-

njuje novim puteljcima. U tom momentu stigoše komandanti divizija i nekih brigada, među kojima prepoznah komandanta naše brigade, Vaka Đurovića.

Iza najviših vrhova pojaviše se u pravcu nas dva njemačka »Junkersa«; izvijaju se lijevo i desno da bi nas negdje uočili, ali, na naše iznenađenje, baciše nam samo nekoliko paketa letaka, okrenuše se još nekoliko puta, mitraljirajući po šumi, i odoše u pravu Rajlovca. Nekoliko letaka pade oko nas: pozivaju da se predamo; kažu da su „zarobili cijeli Vrhovni štab, na čelu sa Titom“. Ukoliko se ne predamo, prijete najmodernijim oružjem. Jedan letak uhvati Kordunaš Mamula:

— Gle, gle, što buncaju! Vele da su uhvatili Tita, a ne znaju kako im on kroji kapu dolje na onoj kladi.

Nekoliko letaka pade kod Čebe, on ih pokupi, pa zovnu:

— Pušači, naprijed! ostali, pljuckajte!

Za jedan tren sakupi se oko Čebe petnaestak pušača, kojima dobro dođe ova šala, jer nam je poodavno nestalo papira, pa smo duvan zamotavali u suv bukov list. Čebo pažljivo isječe papir, oponašajući kuvare kad su nam nekad mjerkali po parče mesa ili hljeba. Zatim poče da izdaje sljedovanje. Iza dvojice drugova Čaleta ispruži svoju dugačku ruku da bi neopažen, dobio neki papirić više. Ali, Čebi nije mogao umaknuti. Pošto ga je odmjerio, prekide podjelu, dostojanstveno se ispravi, pa zapita:

— Jesi li dolijao?! A kad ono pređosmo Sutjesku, ti svima razdijeli one lire da puše, a šepavom Čebu ne treba, on je konjovodac. E, brajko moj, daću ti samo jedan, mada i to nijesi zaslužio!

Užurbanost i smijeh na račun Čalete i Čebe prekide kurir Radisav, koji donese usmeno naređenje za pokret u pravcu Košute (tt 1871) i Ljubin Groba (5 km zapadno od s. Zamrštena). Uvijek spremni za pokret, uputismo se u tom pravcu, prolazeći pored Vrhovnog komandanta, koji je izdavao naređenje našem komandantu brigade, drugu Vaku. Znali smo: ako Ni-jemci zaposjednu Ljubin Grob i Koštu, onda smo obrali bostan. Svi smo radoznali kud li je Tito odlučio proboj. Većina

nas je mislila da će baš preko Ljubin-Groba. Ovog su mišljenja, izgleda, bili i njemački komandanti.

Pošto kolona pređe preko izvaljene jelike, na kojoj ostadoše drugovi Tito i Vako, pojaviše se eskadrile njemačkih »Štuka« i talijanskih »Savoja«. Kad avioni izbacise teret i prođoše, kolona trčećim korakom produži u pravcu Ljubin-Groba, ispod iskidanih stogodišnjih stabala i oblaka zagušljivog dima. Već smo na položaju. Očekujemo svog komandanta brigade. On je u ovako teškim momentima uvijek izlazio na čelo kolone, lično izviđao položaj i davao raspored za borbu. Ovog puta, umjesto komandanta, stiže nam tužna vijest o njegovoj pogibiji i posljednjoj poruci: da po svaku cijenu sačuvamo Ljubin-Grob i Košutu. Ovo je, sigurno, bila i Titova poruka. Poslije ove tužne vijesti, komandant bataljona, Bako Jugović, sa komandirima četa, istrča na ivicu Ljubin-Groba, i dade raspored za borbu: Druga četa da zaposjedne ivicu Ljubin-Groba, 3-ća Košutu, a jedan vod 1-ve čete prevoj između Košute i Ljubin-Groba. Drugi vod 1-ve čete ostaće u rezervi. Dok je Bako raspoređivao čete za borbu, komesar se pobrinuo da se prikupe šatorska krila za borce naše čete. Šatorska krila posudio je od četa koje su donekle bile maskirane ispod zelenih bukava. Maskiranje zeleno-plavim njemačkim šatorima bilo je neophodno zbog aviona koji bi nas bez toga brzo uočili na goloj, zelenoj ivici Ljubin-Groba. Brzo smo maskirali položaj, jer smo svakog časa očekivali avione. Borci koji nijesu uhvatili prirodan zaklon, rukama čupaju kamenje ispod sebe, stavljuju ga ispred glave i maskiraju nabujalom travom. Drugih sredstava nije bilo. Njemačka prethodnica već je stigla na prve vatrene položaje. Iza prvog streljačkog stroja žurilo je prema nama trčećim korakom nekoliko jačih kolona. U kolonama je kaskalo i dosta konja natovarenih brdskim topovima, bacačima i municijom. Tobdžije su, izgleda, imale za cilj da svoja oružja postave na samom Ljubin-Grobu, a nijesu ni slutili da ih na tom mjestu čeka šaćica iscrpenih boraca koja je baš tog momenta dobila vijest da je i Tito ranjen. Nijesmo znali da li je teže, može li da izdaje naređenja. Bilo nam je poznato da se nalazi kod našeg Štaba brigade, na dvjesta metara ispod položaja koje moramo braniti, jer tu se nalaze i teški ranjenici. Svaki borac zna šta sve

zavisi od toga ako nas Švabe potisnu samo dvjesta metara. A da li će nas potisnuti, ne zavisi samo od nas, to zavisi i od Prve proleterske i Krajišnika, koji se bore i brane na drugoj strani. Ali, nama se čini da smo danas dobili najteži zadatak otako smo se prihvatali oružja. Oko nas vri kao u kazanu. Brane se Dalmatinci, Banijci, Krajišnici i Prva proleterska. Kako li ćemo izdržati? Već nam se čini da se vodi borba na život i smrt, za svaku stopu, za svaku bukvu. Govori se da je sinoć komandant Treće krajiške tražio od Tita da iz svoje brigade uzme od najboljih najbolje i da se sa tom grupom bez metka probije Švabima iza leđa, da hladnim oružjem uništi zasjede i da se tako, nabrzinu, izvuku ranjenici. Da li je to Stari usvojio, ostalo nam je nepoznato.

— Drugovi, štedite municiju, dugo je do noći! — opominje komandant. Niko da nije metka opalio dok ne dadnem znak pištaljkom!

Izgleda, nijesu nas još opazili, ne pucaju, ali se ipak prebacuju čas sa lijevog čas sa desnog krila u solidnom vojničkom redu. Vidimo da su ovi izvježbani baš za planinske borbe. Već su na tristo, na dvjesto metara; još smo nezapaženi. Oni se i dalje oprezno prebacuju... Evo ih na šezdeset metara! Ovako blizu dosad smo ih gledali samo zarobljene i mrtve. Rumeni, ugojeni, svježih lica, svi približnih godina; nijedan od njih nije star kao naš Jakša Brajović ili Pero Popadić, a ni oni nijesu naši najstariji. Nijedan od Nijemaca nije ni tako mlad kao naš Lule Kojdić ili Miloš, pa ni oni opet nijesu naši najmlađi. Na svakom je Švabi nova zelena uniforma, dobre cipele; svaki peti nosi »šarac«, a ostali mašinke; nijednu pušku ne vidjesmo. Na leđima svaki nosi ranac sa žutom telećom dlakom, a rančevi se nadimaju od municije i hrane, na čemu im najviše zavidimo. Naše su uniforme šarolike, poderane, zakrpljene svakojakim zakrpama i prljave od blata. Prsti nam sijevaju kroz opanke, municije ponestalo, svi smo jednako gladni, jednako umorni, pa prema njemačkim vojnicima izgledamo kao divlji. Forsirali smo mnoge rijeke širom zemlje, na juriš zauzimali mnoge naše gradove, gazili snežne namete preko najviših planina, ali smo uvijek bivali jači, borbeniji, vještiji. No Peta

ofanziva, odnosno Sutjeska i Zelengora, prešla je preko nas kao parni valjak. Ležimo pribijeni uza zemlju, kao mačke koje čekaju pacova; svima su čula do krajnosti napregnuta, svi mišići su spremni da dočekaju. Evo ih na pedeset metara! Nadmoćniji su, ima ih masa, svaki je već pripremio bombu. Neki od nas pritegao mitraljez, neki pušku. Sad nam stoje samo na mušicama. Zašto komandir ne daje znak pištaljkom? Vidimo i čujemo njihove oficire kako pozadi streljačkog stroja zajapurenih glava, razmahani, viču »forverc, forverc!« Dvojica od njih drže na lancu po jednog razjarenog vučjaka, koji su nas, izgleda, opazili prije svojih gospodara. Možda je baš onaj veliki preksinoć iskidao ona naša tri sirota tifusara u jednoj vrtači, pa se ostrvio — mlatara Švabom kao torbicom.

— E, vala ču prvo njega... gundža moj pomoćnik, Injac. Njegovu prijetnju prekide zvuk pištaljke, koji odmah utonu u prasak naših mitraljeza i pušaka i u naš poklik — ura! Nastao je takav lom i graja, da se i meni samom učini da nas na Ljubin-Grobu ima triput više. Zbunjeni neočekivanom vatrom iz neposredne blizine, Nijemci počeše da se komešaju, nestade vojničkog reda i discipline; neki tvrdoglavci jurnuše put nas, neki počeše da se ukopavaju, dok veći deo poče da bježi nazad. Ni sami oficiri nijesu znali šta da preduzmu, pa počeše divljački da urliču i nasréu put nas sa onom grupom koja se bila odlučno riješila da zauzme položaj na Ljubin-Grobu. Ovoj je grupi uspjelo da dođe na domet ručnih bombi ali, na njihovu nesreću, već ih je bilo malo. Kad su se sagledali, počeli su i oni da bježe, ali nijesu stigli ni tamo ni ovamo — ostali su u omanjoj uvali između dvije paklene vatre, ravnodušni i prema svojim starješinama, i prema nama. Kolone, koje su se kretale pozadi ovih jurišnih grupa, za tren oka oformiše gust streljački stroj, koji je od nas bio udaljen oko petsto metara.

— Već smo se ovde otkrili; sada je cilj onu rulju prikovati uz čistu ledinu i ne dozvoliti ni koraka naprijed! Municija se mora štedjeti! Samo siguran pogodak! — čula se opomena komandanta Jugovića.

— Ne šenluče ovi moji džabe, druže Bako! — reče vodnik Joleta. — Pogledaj koliko ih je samo oteglo papke! A vrijedi

onaj oficir sa vučjakom više nego sva utrošena municija! Za ostale da ne govorimo!

Između nas i glavnog njemačkog položaja ležalo je ukočenih vilica oko trideset »esesovaca«, svi pod punom ratnom opremom. Trebalo bi se nekako tamo prebaciti i kupiti oružje i municiju, a i rančevi su im sigurno puni. Jedna grupa naših odluči da podje u »akciju« na švapske rančeve i nove mašinke:

— Pustite vi tu »elitu« neka se zrači! I naši su puškomitraljezi i »kragujevke« dobri. Važno je oko i srce — ne odobrava komesar »akciju«.

— Tebi ćemo donijeti najbolju, druže komesare, samo nas pusti! — moli Čaleta.

— Znam ja da je vama najviše stalo do rančeva, ali, strpite se, drugovi, svi smo gladni! Teško je prebacivanje preko ove čistine. Nemojte bez potrebe ginuti! Vidite li gdje su postavili ona dva »šarca«. Bilo bi bolje da se malo bolje zaklonite — savjetovao je komesar.

Da bi se uvjerio da li je komesarova bojazan opravdana, Čaleta skide sa glave kapu, postavi je na rezervnu cijev od svog mitraljeza i tako je polako izdiže iznad zaklona. Prasak švapskog mitraljeza iznenadi Čaleta, pa kao da je promolio glavu, začas spusti kapu u zaklon i zakuka:

— Ovo je sada dronjak, nije kapa, uh, majku im! Ajme, kako ću sad ovako gologlav komesaru na oči?

— Vidiš kud bi te ta tvoja »tetka« odvela, moj Čaleta! — kori ga Pijevac, njegov pomoćnik na mitraljezu. — Zbog nje bi i glavu izgubio; samo da si pomolio, ne bi ni mrdnuo!

— Ča mi se ti praviš, jarče božiji? — uvrijedi se Čaleta. Ti bi spucô psa pod dlakom, a ne bi sad izio konzervu, ako bi je našao u švapskom rancu! A jesli primijetio odakle ono »šarac« izrešeta kapu? — upita blaže.

— Iz prvog rova, što je maskiran kao grm.

— E, kad si video, evo ti mitraljez, pa udri! I to brzom paljbom! Pravo u onaj »šarac«! A ja ću u nekoliko skokova da se prebacim do prvog »Frica«, čopim ga na leđa, i eto me nazad. Zauvar je da nešto pojedemo.

Pijevac ga nekako ružno popriječi očima:

— A šta ćeš od lešine, sapela te... nijesi, valjda, strvina?

— Što si zapeo... — brani se Čaleta — kanda ču Švabu da pojedem!

— A što bi ga onda nosio ovamo?

— E, gospe ti, stavio bih ga umjesto zaklona: ako bi oni pucali, nek pucaju u svoga.

Pijevac ipak sleže ramenima i sumnjivo zavrte glavom.

Komesar Pavle i zamjenik komandanta, Katnić, neprekidno gledaju dogledom kako iz pozadine pristižu nove dugačke kolone. Namjeravaju da ugroze naše lijevo krilo. Nove kolone, sa konjima koji se uvijaju pod teškim bacačima i brdskim topovima već su umakle pod najbliži brežuljak, ispred nas. Još nijesmo uspjeli da potpuno zaustavimo nastupanje njihovog lijevog krila, a po našem streljačkom stroju osuše jaku artiljerisku vatru. Iza toga, na našem lijevom krilu, oformiše dva streljačka stroja. Dok su ovi zadnji sipali vatru iz bacača i automatskih oružja, dotle su ovi prednji, na našu sreću, pošli na juriš. Ove nijesmo pustili blizu, kao prve, bili su pokošeni — ostali su isprevrtani oko trista metara ispred naših položaja. U okršaju nam pogiboše četiri druga, a pet ih je ranjeno. Artillerija i dalje sipa; nadamo se novom jurišu. Ali, još ne nastupaju; sad se preživeli ukopavaju. Mi se ne smijemo više ukopavati — postali bi očigledna meta avionima koje svaki čas očekujemo. Da bi zbrinule ranjenike, odnekle se pojaviše Olga i Ana, bataljonske bolničarke. Vješto uhvatiše ranjenog Milorada Lakića, koga smo od milošte zvali Mujo, te ga odnesoše do prvog zaklona. Kad mu očistiše ranu, ukrutiše mu nogu jelovom dašćicom. Lakićevo preklinjanje da mu mnogo ne stežu ranu, stisak usana i škrgutanje zubima, nije omelo rad bolničarki.

— Daj, Olga, još malo zavoja, da ova krv jednom stane! — molila je Ana.

— Ni đavolje krpe ne dam više, makar mi bio i brat od strica! Ovo malo što imam, moram čuvati za teže ranjenike. Tek je podne, a borba je taman počela — ciktala je Olga.

Ana se okrenu oko sebe, dohvati bolničke makaze, izmeri za jednu podlanicu svog šinjela i poče rezati.

— Što ćeš to, Ana? — pita je ranjeni Mujo.

— Svakako mi je dug, a tebi neće smetati, ako te po zavoju omotam koji put ovim jakim štofom; manje će krvariti.

Prije nego ga odnesoše, Mujo dozva svog pomoćnika, koji je naslijedio njegov mitraljez:

— Štedi municiju, Rade, okreni jedinačnu paljbu! Trebalо bi podmazati ležište čaure. Evo imam još malо ulja. Imam malо i dum-dum... — Uze Radovu pušku, a njemu dade sav pribor puškomitraljeza.

— Vodite ga u šumu, čuju se avioni! Kupus će od vas napraviti! — opominjaо je komandir Begović.

Ana je nastavila da priča novosti koje je čula od kurira Proščevića: »Tito se nalazi kod nas, u štabu brigade, dobro se osjeća. Neki od engleske misije predlagali da se pregovara sa Nijemcima za predaju, jer je tobože ovo nemogućno izdržati. Ali im je Tito odbrusio da o predaji pitaju borce, a ne njega, pokazujući rukom baš na ove položaje.

— Da li im možemo do noći odoljeti? — pitao se komandant i gledao neujednačene snage.

Nijemci jurišaju, ali bez uspjeha.

— Neće preko nas živih! — poručivali su borci teškim ranjenicima.

Zamišljen, gledajući izrovanu zemlju, Joleta ispruži desnu ruku i prstima dokuči jedno tupo olovno zrno; okrenu ga u ruci, pa tiho reče:

— Evo i nas, Ljubo, došli smo da te okajemo ili da i mi kod tebe mirno počinemo!

Joleta izgovori ove riječi na Ljubin-Grobu, mirno preklapajući mutne oči. A te oči, iznurene od nesanice i gladi, tako su bile hladne kao da se ništa oko njega ne zbiva.

Joletovo razmišljanje prekide dolazak njemačkih eskadrila. Brujanje opterećenih motora i zavijanje sirena razliježe se visovima Zelengore. Borci 2-ge čete čekaju nepomično i svaki pokret i svaki skok njemačkog vojnika proprate samo po jednim zrnom. Nijemci počeše iznad nas bacati crvene rakete kako bi

pilotima pokazali gdje su nam položaji. Na to piloti istresoše prvu seriju bombi po samoj ivici Ljubin-Groba. Nekoliko drugova poče da se uvija i grči: ranjeni su! A borba se nastavlja. Bljesak avionskih i ručnih bombi, granata, štektanje naših i njemačkih mitraljeza — sve se to sliva u jedan jedini zvuk, težak i nepodnošljiv. Pijesak i zemlja pršte po očima, sumporast dim grebe nam grlo, pljušte željezni »geleri«. Nekog je, sigurno, raznijela bomba, jer na Inđevu glavu pade jedna ruka. I opet lom, grmljavina, urlanje; pljušti kamen i željezo, trešti vazduh, tutnji zemlja. Onda se podiže zavjesa crnog dima. Iza te zavjesa ukaza se ivica Ljubin-Groba, na kojoj ležimo i koja više ne liči na oranicu, već na čudno radilište. Ukazaše se preživjeli borci: svi drže bombe u rukama i, onako garavi, nagonjelih i pocijepanih odijela, čekaju borbu prsa u prsa. Avioni i dalje kruže, mitraljiraju i sipaju nekakve sitnije bombe, kao kruške iz vreće. Aviona je mnogo — ima ih skoro koliko i nas preživjelih na ovoj ivici uzvišice koju branimo. Tek je pola dva! Samo da odu! Ali oni ne odlaze: piloti olakšavaju svoje aparate i svaki napravi još po nekoliko krugova iznad nas, a onda, poređani kao po koncu, iščezavaju iza visokih zelenih bregova u pravcu Rajlovca.

Od ovih eskadrila odvojiše se dva omanja »Junkersa« koji, leteći nisko, počeše da nas mitraljiraju ubitačnom vatrom. Ovi avioni nijesu na prvi pogled bili toliko opasni, pa ipak, u prvom naletu, teško raniše zamjenika komandanta, Vojina Katnića i Pavla Janjevića, komesara. I ovog su puta bili skupa. Rođeni su u istom selu, vršnjaci su. Pavle je postao profesor, a Vojin je bio zemljoradnik. Od prvog dana ustanka stalno su zajedno, bili su u pravom smislu drugovi pa, eto, skupa su od jedne bombe i ranjeni. Katnić kroz stomak i skršena mu je lijeva ruka, Pavle na dvanaest mjesta, ali, izgleda, da bi prebolio kad bi bilo mogućnosti za liječenje.

— Ubij me, Vojo!

— Anu ti mene, Pajo! Ti ćeš preboljeti, pa me okaj!

Tišina. Vojo grčevito steže usne i zube, između kojih se pojavi krvava pjena. Pavle izvadi pištolj iz futrole. To isto uradi i Vojo.

— Pucaj u me, Voj!

— Ne, no ti u mene!

Voj je jedinac u roditelja. Pavle ima sestru Jelenu, koja je prvog dana ustanka pošla sa njima. Sad je preuzela dužnost četne bolničarke, Mace, koja je poginula previjajući na Sutjesci ranjenog druga. Vojinovo i Pavlovo ranjavanje duboko je potreslo preživjele, ali se niko ne usudi da to saopšti Jeleni. Jelena je baš tada previjala ostale ranjenike, pod kišom kuršuma. Vojin više ne može ni da govori; samo drži otkočen pištolj u desnoj ruci. A Pavle jedva šapće:

— Dvadeset zdravih boraca trebalo bi da nas nose, a ovih dvadeset ljudi angažovati za nas dvojicu je teško; možda će baš od njih zavisiti večerašnji ishod u proboru.

Uto odnekle priskoči Jelena i pade po ranjenom bratu; vješto mu iščupa pištolj iz ruke i tresnu o ledinu. Vojin iskoristi ovu priliku i okrenu cijev prema sebi...

— Vala, ako danas ostanemo živi, na prvom skojevskom sastanku ima da onog škiljavog Acu napsujem kao grivu! — zabrunda Komatina. — Kad smo imali posljednji sastanak, puškomitraljezac, Vlajko Brajović, predloži da se primi njegov pomoćnik, Ljuboje: krajnje je hrabar, dao bi život za druga, iskren je... A moj ti Aco dočeka Vlajka kao iz topa: »Slušaj, Vlajko, ti samo otkoro poznaješ Ljuboja, ali taj ima mnogo mušica u glavi. Hoće zarobljenika do gola skinuti; kad ga on uhvati, nikom ga ne dovodi. Tvrdoglav je i samovoljan, a ode li u patrolu, niko ne zna gdje je. Kad se vrati, naći ćeš mu u rancu po čitavu šunku.«

Evo zašto se Komatina u ovim trenucima sjetio Ljuboja:

Kad je komandir Begović prebacio Vlajka sa puškomitraljezom na lijevo krilo, prvi je poginuo novi pomoćnik, Jovović. Kad smo ih ono odbili bombama, poginuo je i Vlajko — kažu da je stojeći bacao bombe, pa ga Švabo sasjekao mašinkom. U ovom posljednjem bombardovanju Ljuboju su odbijene obje noge ispod koljena. Onako prebijen ispratio je iz Vlajkova mitraljeza i posljednji metak; jedinu bombu koju je imao stavio je sebi pod stomak: dok je Joleta došao, sve je bilo gotovo; samo je izvukao onaj mitraljez, bez ijednog metka...

Vlajko nam je jutros govorio:

— Da mi se samo najesti kačamaka i kisela mlijeka i sa Gostilja pogledati još jednom kuću u Bjelopavlićima, ne bih, vala, žalio poginuti.

— Za njega i Ljuboja nije bilo prepreka otkad su u jednoj trojci — veli moj pomoćnik, Injac. — A ostao je sam u majke, drugi su svi nastrandali od ustaša.

— Eto, zato je meni žao na Acu što Ljuboje nije umro kao skojevac — veli Komatin. — Da smo ga bar primili, pa poginuo, poginuo ko i ostali . . .

Ležimo u dobrom zaklonu, pokriveni šatorima, pa nas ni ona dva aviona, izgleda, još nisu uočila: odatle tučemo Švabe koji pokušavaju da krenu naprijed. Naš se mitraljez pojavi samo povremeno; sva trojica smo zdravi, dok su se ostali drugovi po Ljubin-Grobu skoro učutali. Samo što ponekad zalaje Čaletin mitraljez. Vlajko je poginuo, Mujo ranjen, a iza njega ostao je Rade.

Po planinskoj tvrdoj travi, prema kosim zracima popodnevnog sunca, opet zasvjetlucaše njemački šlemovi kao lubenice na dobro nagnojenoj njivi. Sada su Nijemci pošli u napad bez rančeva: pužu po travi u nešto gušćem streljačkom stroju. Sa nekoliko mojih, Čaletinih i Radovih brzih rafala, uz pomoć plotuna pušaka preživjelih boraca, komandira, Joleta i dvije bolničarke, prisilili smo Švabe da se vrate na polazni položaj.

Ovakav otpor kao da rasrđi pilote, pa svoje mašine okrenuše iznad Koštute i pustiše ih u niskom letu niz Ljubin-Grob, skoro da krilima zakače zemlju. Čudan orkan, koji naleti odmah iza aviona, zahvati nam oba šatorska krila, a Injcu odnese kapu sa glave, pa to sve odjuri na čistu ledinu, desetak metara od nas. Nas trojica ostasmo razgoličeni kao miševi, pribijeni jedan uz drugog. I više na nas ne sipaju sitne bombe, ne tuku nas iz mitraljeza: posada je uhvatila za mašinke, pištolje i ručne bombe, pa nas direktno tuče; u žutim košuljama, zasukanih rukava, naginju se piloti iz kabina, prijete rukom. Otkriveni, čekamo skupljeni na ovoj goleti kao tri zeca. Kad se avioni okrenu od nas, pa se ponovo spuste niz padinu Ljubin-Groba, sledi se krv u žilama . . .

— Ako bi čovjek, ludom srećom, ovo preživio i dočekao da i mi imamo avione, odmah bi otišao u avijaciju — reče Injac.

— A šta bi ti sa tom mašinerijom i grdosijom? — veli Komatin. Evo, još smo na zemlji, pa si izgubio kapu, a kad bi se izvio pod oblake, ne znam bi li ti gaće ostale. Treba za to škole i pameti.

— Ama, ne bih ja morao odmah da budem pilot; samo, onako nešto mislim, kada bi kojeg zarobili, ja bih njega za vrat, da pilotira, a ja bih samo po njihovim kolonama. Vidiš kako nas izrešetaše, a kada bih se ja počeo svetiti, čemerna im majka! Injac se odjednom pribi uza zemlju; to uradismo i ja i Komatin — vidjeli smo izbačene bombe iz aviona, pa kao zemljani čupovi lete u pravcu nas, pišteći kroz vazduh. Jaka eksplozija: jedna, druga, treća, četvrta! Komatin obojicu opipa, pa pošto je ustanovio da dišemo, malo se nasmiješi i kroz kašalj prošapta:

— Pa, nekad nam dobro dođe i ovaj dim, sad nas neće moći šišati mitraljezom!

Injac zavrти главом, па veli:

— Neš' ni glave izvući, a da ne govorimo o pilotiranju! Komatin se odjednom obrecnu i prijekorno odmjeri Inja:

— Dede, obriši taj nos i gledaj ispred sebe. Sad će oni juriš... Ja od danas nikad, nikad ne bih zaželio da čujem motore aviona...

Zvuci novih eskadrila počeše da se razligežu po visovima Zelengore. Komatin načuli uši i laktom udari Injca u rebra:

— Dede, sada, Marko, pritegni petlju!

— Ama, kud prije, nedjelja ih sapela?! Znači da nije daleko taj Rajlovac. Ja mislim da bi mi tamo stigli za dva sata, sada kad bi se dobro najeli — veli Injac.

— Hm, dva sata! Ima dva sata, ali zečijeg hoda, pod pasjom komandom! — dobaci Komatin. Za ovakve razgovore bilo je vremena, pošto eskadrile krenuše na Prvu proletersku diviziju, na Banjice i Dalmatince... Odvojiše se samo dva omanja aviona, da smijene one ranije iznad nas. Prilikom smjene, naši stari čuvari ne propustiše da novajlige upoznaju sa situacijom

na Ljubin-Grobu, pokazujući prstima na preživjele. Onda na nas baciše posljednju bombu, ispališe posljednji rafal i odletješe.

Injac se malo ispravi i zaprijeti prstom:

— Očitaču ja vama očenaš kad li tad li!

Komatina ščepa Injca za ruku i povuče zemlji:

— Što tražiš vraka? Vidiš da su ova dva tek došla, a puni su bombi kao šopaće čurke.

— Kao da ne znaju gdje smo — veli Injac — znaju, bolan, kao da su nas ovdje postavili. Znam ja da će nam ovi skuhati kašu, ali, eto, hoću da im prkosim.

— Odakle bi ga čo'ek potpalio kada bi mi došo šaka, mrki mu ponedeljak! — brine se Komatina. Da mi je u kakvu akciju na aerodrom, svaki bi planuo kao barut, a onim pilotima zavrnuo bih šije kao vrappcima.

— Ko će zapaliti čelik, moj brate, sav je u oklopu! Ko zna gdje on drži taj benzin? — kaže Injac.

— Našao bi' ja njemu damar, kao i onim kamionima, samo da ga se na zemlji dočepam — zatrese Komatina glavom i ramenima, zapljunuvši u garave dlanove kao da je već stigao do aviona.

I novajlje se gordo izviše iznad Koštute i pustiše mašine u obrušavajućem letu, pikirajući kao da će propelerima zabosti u ledinu. Čekali smo u svom zaklonu i čutali... Vazdušni pritisak od jedne eksplodirane bombe prevrnu dugačkog Acu koji je upravo trčao u svoj zaklon. Bio je iskusan, kao da ima za sobom sto godina neprekidnog rata. I sad smo mislili da je mrtav, ali, kad su avioni poodmakli, on skoči i pretrča u svoj zaklon. I ovi nam prijete. Izgleda da su i bezobzirniji, ali, rekao bih, nijesu izvježbani u gađanju kao prvi. Samo je jedan pilot bio smjeliji pa je svoju mašinu puštao skoro do zemlje. Ovo mi dade povoda da legnem na leđa, pritegnem kundak mitraljeza na lijevo rame te, uprkos iznemoglim rukama i trzajima mitraljeza, pustim cio rafal na avion. Pridruži mi se i Komatina sa svojom »zbrojovkom«. Zahvaljujući tome što je u šaržeru bilo nekoliko dum-dum zrna, primjetismo da se zadimi oko krila. To osjeti i pilot, te naglo izdiže mašinu naviše, okrenu se i istrese nam nekoliko serija bombi, povezanih žicom. Ali, više se nije spuštao tako nisko. Štaviše, kroz nekoliko minuta otisao je

odakle je i došao. Sada smo svi počeli gađati onog što je ostao, a koji se nije usuđivao kao ispočetka da leti nisko iznad naših glava nego je sa visine, neprecizno i na brzu ruku, istresao bombe i mitraljirao. Dan je bio pri kraju. Ivica Ljubin-Groba već je bila nedokučiva sunčevim zracima, pa i njemačkom preciznom gađanju. Ovaj posljednji avion smo i dalje gađali; Komatina je sjedio i, naslonivši lakan na koljeno, samo gađao. U najvećem zanosu uhvati se za vrat, a ruka mu ogreznu u krvi.

— Ala me nekako oprži! — reče brišući lijevu stranu vrata.

— E, sada lezi, sad ćeš se znati čuvati! — prekori ga Marko. Komatina odvi nov zavoj, te mu zavezasmu ranu koja nije bila teška, ali je i kroz debelu gazu išla krv.

Opet zavlada tišina. Da otuda, prema horizontu, ne sijevne neki top i da nije ovog aviona, ko bi mogao pomisliti da tu, u blizini, leže dva iskravljena protivnika, koji se bore na život i smrt. Komandant Jugović, hrabar, okretan i izvanredno izvježban oficir, čitav dan se prebacivao od jedne trojke do druge, ali kada je video izmrcvarenu četu, zaledao je u prvi zaklon, položio glavu među dlanove i poblijedio:

— Izgibe 2-ga četa! — govorio je kao u bunilu. Da, pala je kocka na njih, ali sve je bilo kao san; nemoguće je, nemoguće da svi izginu! A kako će izgledati večerašnji proboj, to mogu samo pretpostaviti. Da bar ima mogućnosti da im se oda posljednja pošta! Preživjeli su ostali bez municije, Ljubin-Grob je sada osjetljiv kao ljska od jajeta... — Komandant se odjednom trže i pozva kurira Bebu:

— Odmah donesite i posljednji metak iz rezerve!

Kurir se malo uzvrpolji i počeša iza uha, pa, okljevajući, dodade:

— A sutra, a noćas? Jesi li rekao da nikom za rezervu ne pričam?

— Sutra, i noćas, i večeras, sve je sada — brzo...

Za rezervu municije niko nije znao, pa ni komandir. Zato nas ovo obradova i okrijepi, kao da će nam Bebo, pored municije, donijeti svakom i po pečena ovna. I opet je komandant zario nokte u svoju kosu:

— Da, cio dan bije nas željezna kiša, ali još moramo izdržati, još najmanje jedan sat. I noćašnji probaj treba izdržati i sjutra, a možda i sjutra ovdje, i umrijeti kao ovi danas. Ako noćas ne probijemo, to je već jasno... Da bar vode ima, opekla se usta i okorjelo grlo.

Dok komandant, pod utiskom događaja današnjeg dana, u mislima tuguje za odabranom četom, visoko iznad položaja kruže i pište orlušine, a čitava jata gavranova jure za avionima...

Ipak smo im danas gorak zalogaj, tvrd orah. Jesmo izginuli, ali i oni su platili: srazmjerno ih je dvaput više mrtvih nego naših; a i nije mnogo važno koliko je njih izginulo; mi izgubismo četu da bismo dobili u vremenu. U ovom zatišju svi smo se zanjeli u nekakve misli, ali nijedan nije daleko od onog što nas danas tišti. Zar je mogao Jovica Dokić, Sarajlija, da i ovom prilikom ne pomisli na oca, preminulog u jučerašnjim okršajima, koga nijesmo uspjeli ni sahraniti? Komatina je mislio na dvadeset kilograma kukuruznog brašna koje je zakopao pod hrastove žile, više svoje kuće, pa veli:

— Ako bi zapalio kuću, nek se opet nađe koja palenta. Samo, zaboravih reći sestri Jeki gdje je brašno; a da zna, dobro bi joj došlo kada dođu vile očima. Kako je samo to brašno žuto, u državi nema slađeg kukuruza nego u Baniji. Da nam je sada jedna vruća palenta. I Jeka je sigurno gladna, ako je živa, a miši piroju po brašnu.

Sve naše misli zasjenjuje pomisao na jelo; ta misao nas baca u trenutan san, a to je opasnije od ikakvog protivnika. U ovim momentima mogao bi Švabo da nas rukama podavi...

Još jutros, kad smo zauzimali položaj, desetar Mićo zavalio se u siguran zaklon.

— E, tu ti je, bogami, sigurno! — dobaci mu Bojica. — Ako ih ne nagrдиš više no Mandušić skadarskih Turaka, nikom ni riječi ne mrči da si kućić...

Mićo zakrenuo svoj široki vrat i mrko popriječi Bojicu:

— Ne sprdaj se tu, već uzimaj zaklon i ne otkrivaj položaj! Vidiš koliko ih je!

— Neka njih, vala, još taman ovoliko!

— Ama, pošteno da ti kažem, ja im se danas nimalo ne radujem! — Mićo se približi Bojici, pa poluglasno dodade: nemamo dosta municije!

— Hajde, jadan, ima kod njih čega voliš; i ovo smo od njih oteli, a otećemo i još koliko nam god treba!

— E, ne, bogami, danas đavoljeg metka! — Desetar je ozbiljno cijenio situaciju i bio je u pravu; čuvao je municiju cio dan, ali koji mu je god od Švaba sjeo na mušicu, brzo je našao nosom ledinu. To je bilo jutros, i cio dan. Ali sad Mićo iskoči iz rova, držeći u ruci pola uha i parče kože od sljepočnice.

— Nije mi za ovo što mi kožu okrznu, to će zarasti, ali mi uho nagrđiše! Bez uha, taman kus dovijeka! — Desetar nije bio omiljen samo među nama. Bio je to i ljubimac mladih snaša i djevojaka kud god smo prolazili. Zato smo svi sažaljevali desetara i njegovo uho, osim Dudukovića, koji dobaci:

— Neka, da nisam ni ja sam krnj u brigadi!

— Ala nam danas dozlogrđiše! — nastavi desetar. — Baš sam ga bio uhvatio na nišan i okinuo; a vidjeh, naslonio mašinku na prsa i mene nišani, trag mu se utro... — Zanoseći svoje široke pleči, Mićo se kao pijan odljuljaо do bolničarke Mirge.

Prateći šalu oko Mićine rane, sjetih se jutrošnjeg ranjavanja i pogibije Vojina Skobića, takođe mitraljesca. Ne mogu zaboraviti njegov ukočeni pogled, dok je izdisao, savladan teškim ranama. I otac mu je od puške puginuo — bio je lovac i time hranio sedmoro djece i bolesnu ženu. A Vojin pogibe u osamnaestoj godini. Kad smo mu prišli smrtno ranjenom, u džepu je imao pismo od malog brata Mile. Pisano nevještom dječjom rukom, pismo je glasilo:

»Mili Vojo, ljetos, kad su se u Odrovici kosile livade, ustaše su uvatile strica Rista i strinu Milku te ih zaklali. Mi djeca smo svi živi, samo nemamo što jesti. Ovaj kurir kaže da te poznaje i veli da nosiš mitraljez i donesi štogod da jedemo, pa opet hajde u borbu. Ja čuvam stražu od Kupresa, a Sreto od Bugojna. Kad povičemo »krmad u krompire«, to nam je znak da dolazi neka ustaška patrola, a onda djeca jedno preko drugog bježe u šipražje. Donesi nam kaku pušku ili pištolj i smrt fašizmu!« Ukočeni Vojinov pogled kao da je tražio

desetoro preplašene i izgladnjele djece i onaj svoj kućerak koji je sa sjeverne strane podbočio sa dvije otanje grede da ga ne bi preturio vjetar.

Nekako predveče stigoše u našu četu, kao pojačanje, tri nova druga, među kojima prepoznah Đordža Todorovića, po njegovim navikama iz djetinjstva — pomalo se ljudi i klati glavom lijevo i desno. Još prije nego što smo se poljubili, onaj stari Đorđo, uvijek nasmijan i raspoložen, razjapi svoje široke usne i dodade:

— Živa ikad, mrtva nikad!

Bio sam uzbudjen i srećan što nekog od svojih starih poznanih vidjeh živa. Ova trojka došla je iz Desete hercegovačke brigade, iz sastava Savine divizije. Oni su za nas bili i prvi vjesnici o bici za ranjenike, koja se odigrala dvadeset i četiri časa poslije našeg prelaska preko Sutjeske; o masovnoj pogibiji sa obje strane; o rvanju i davljenju po njemačkim rovovima i spasavanju ranjenika sa Sutjeske. Osjetih da Đorđo hoće nešto da mi kaže, ali se koleba. I ja imam mnogo da ispričam Đorđu, ali ovog puta prečutah. Radoznao za svoj rodni kraj, Đorđo me ipak stade zapitkivati o ostalih petnaest drugova što podoše sa mnom u proletere; dođe red i na njegovog brata od ujaka, Vojina Skobića. Bi mi neprijatno i žao, ali mu, ipak, rekoh istinu. Đorđe se na to okrenu lijevo i desno kao da nešto traži, zgrabi pušku, prebaci se u opustio Vlajkov rov, zaleže i poče da gađa. Vodnik Joveta je dovikivao Komatinu da se prebaci u šumu, radi previjanja.

— Umotao je meni Injac šiju, ne brigaj ti! — reče Komatina. — Još ćemo ovo malo da izdržimo i isprašimo municiju, ukoliko navale na nas. Kud sad da idem, ko Branković sa Kosova!

Švabe su se ispred nas već odavno pričutale. Samo nas povremeno gađaju lakim bacačima. Injac naslućuje da će još biti krvi:

— Samo neka nema aviona, a neka ih ovako ima hiljadu, neće nam ni primaći — veli on.

Oštro šišteći kroz vazduh, jedna granata lakog bacača lupi između Inđevih i Milovanovih kukova. Injac se brzo okrenu, dohvati granatu, hitro je baci odakle je i došla i dodade:

— E, ovaka vam svaka bila! — Zatim se zagleda u dlan, opržila ga je granata.

— Bogme, da je eksplodirala, onda bi nas tek opržila! — mudruje Komatina.

Zatišje prolazi. Švabe ponovo otvorise vatru iz svih oružja. Osmatrajući, Injac stisnu zube i kao gunda:

— Opet krkljanac! Sad će juriš! — brzo je nizao šaržere.

Komatina se pogurio, samo gađa i žmirka; ponekad im nešto opsuje, jer mu trzaj »zbrojovke« povrijedi vrat kad god opali.

— Vala, ni na Kupresu nije gore vrilo nego danas! — opet gunda Injac i otpuhuje na nos.

— Podilaze vam! — povika Joveta, okrenuvši se uljevo i gađajući one koji nam se približavaju da bace bombe. Mi ih ne vidimo ispod brežuljka, pošto nam ne daju ni oka da otvorimo. Tako njihove bombaše vidi samo Joveta, tuče ih i zove u pomoć:

— Ima ih dosta, Živko! Brže mitraljez, požuri, Žiža! — Desetar dotrča upomoć i sad ih jedino oni gađaju.

Komatina se odjednom trže:

— Evo ih! — šapnu i dohvati pripremljenu »kragujevku«, lupi njome o kamen, bomba zasikta, on se ispravi da bi što bolje bacio i pogodio cilj. Dok se njegova bomba šišteći još kretala po vazduhu, on onako ispravljen, još poskoči od zemlje, pa, izgovorivši samo kratko »kr«, pade preko Markovih leđa kao posječen bor. Marko se pribrano okrenu, raskopča mu bluzu i košulju i naglo se trže:

— Ih, sav je ko rešeto!

Komatina je bombom pogodio cilj. Spasao je situaciju, to smo očima vidjeli. Šta je značilo ono njegovo »kr«, nismo mogli da objasnimo: da li je nešto htio reći; ili se sjetio svoje omiljene pjesme: »Krajina se sastala sa Likom«; ili je htio da zove Dalmatinca Krešu, — ostalo nam je nepoznato. Injac gleda Milovana, pa mu navališe suze. Izgubio je najboljeg druga. Pričaju da je zavolio njegovu sestru Jelku, i Komatina mu je obećao dati kad se završi rat. A Injčeva rodica Stana zavoljela Komatinu kad smo bili u Livanjskom Polju. Sad je već sve bilo i prošlo! U Markovom oku ponovo zablistaše suze; okrenu

Komatinu na leđa, opruži mu ruke i noge i stavi mu uz desnu ruku i onu što je danas donese orkan u naš rov:

— Ovo je, Milovane, Stankina ruka, ali ne one moje rodice iz Sajkovića, nego našeg ratnog druga, Stanke Stojović! Neka je ovdje kod tvoje ruke, da ne ostane ovako sama, kao otsječena grana. E, jadna ti je ova naša mladost! — uzdahnu Injac, pa nastavi: — Evo, svu sam municiju nanizao u šaržere, stavio sam u pušku pet metaka pa, koji od nas dvojice ostane posljednji, nek se ne muči sa municijom . . . Vidi, eno i Jakova! — uzviknu odjednom, ugledavši Jakova Čaletu kako se preko čistine prebacuje u šumu, krvavog lica, držeći se za lijevo oko.

Joveta je samo gađao i upozoravao nas da pripremimo bombe. Živka je sa mitraljezom prebacio u Čaletin rov, te je sam ostao. Uznemirilo nas je njegovo opominjanje na bombe kojih mi više nijesmo imali, a primjetili smo da je i on svoje davno istrošio. Šta da se radi?

Tada odjeknu komandirov glas:

— Bombe, municiju, pomoć! Rezervni vod 1-ve čete na položaj, brže, brže!

Ovo nas malo okuraži. Oni sigurno imaju i sakrivenih bombi po rančevima za koje, možda, nije znao ni komandir. Gledali smo, čas Jovetu kako užurbano gađa ispred nas, kao i maloprije kad je Komatina bacio posljednju bombu. Potom nas ohrabri rezervni vod 1-ve čete, koji se već prebacivao preko čistine put nas, pod kišom mitraljeskih rafala iz onog aviona koji se još vrzmao iznad Ljubin-Groba. Ovo nam dade povoda da kratkim rafalima učutkamo jedno mitraljesko gnijezdo, koje je štitilo svoje bombaše od Jovetina karabina.

— Tako, tako! — rekoh — sad mi štitimo Jovetu, a Joveta nas. Unakrsna vatra! Samo da nam je još koji šaržer! — Uto mi bljesnu pred očima — potres od eksplozije ispred nogara i cijevi mitraljeza otrže mi iz ruku oružje; osjetio sam tupe, a potom vrele udarce po rukama i glavi. Injac me odgurnu laktom i uhvati za mitraljez, pa reče:

— Uh, majku mu, pa i njemu odbilo nogu!

Ja se okrenuh Joveti, pomislivši da nam ode i poslednja nada, ali me još više zbuni kad Joveta prodorno zaurlika:

— Bježe, ura! — Mašući rukom pozivao je vod 1-ve čete da zauzme položaj.

— Pa nije Joveta ranjen! — rekoh.

— Kakav Joveta? Ovom našem pobri prebilo nogu, jesi li čorav! — pokaza Marko prstom desnu nogu puškomitraljeza, koja je stvarno bila prebijena. — Vidiš da sam naslonio golu cijev na kamen, pa me svega strese kad ispalim rafal.

Avion je još nasrtao i baš tog časa poletio niz ivicu, poviše naših glava, ali nas nije gađao zbog svojih bombaša koji su već bili blizu. Jedino su im članovi posade iz aviona pokazivali rukama gdje se koji od nas nalazi, i uz to ih potpomagali sirenama i zvukom motora pod punim gasom. Rezervni vod 1-ve čete već je bio ispod same ivice koju su Švabe tukle ručnim bombama i obavile oblacima dima. Joveta mi maše rukom i pokazuje da se hitro prebacim u šumu, do previjališta, dok se avion okrene i vrati. Injac i Joveta su ostali na svom mjestu, a ja sam potrčao prema šumi. Rezervni vod je već bombama prebacivao ivicu na njemačkom položaju, a Nijemci su, opet, prebacivali ivicu sa one strane, preko živog Joveta i Marka, koji su jedini gospodarili ivicom. Ja sam dotrčao skoro do šume; avion je letio iznad mene, čuh kako neko uzviknu:

— Lezi, pustio je!

Preda mnom se zadesila omanja uvala. Vjerovatno je ovdje nekad vjetar izvalio neku jeliku, pa je na obrasloj ledini ostao prirodni zaklon. Na onu opomenu zagnjurih se pravo u uvalu, lupivši glavom o mravinjak, koji se nalazio na prednjoj strani uvale, jer se na ruke nijesam mogao dočekati. Ne znam da li sam prije udario glavom o mravinjak ili je bomba prije eksplodirala sa druge strane mravinjaka, ali osjetio sam takav udarac po glavi, da mi se sve eksplozije što sam ih slušao u toku dana povampiriše u bubenim opnama: čujem samo nepodnošljivo pištanje i eksplozije, strašnije nego ikad. Još sam pri svijesti: gledam kako komandir Begović baca bombe, ali ne čujem njihovih eksplozija; vidim rezervni vod kako brani Ljubin-Grob, kako borci jurišaju i prave zaklone od izginulih prethodnika. Onda osjetih malakslost i sijevanje ispred očiju: ivica Ljubin-Groba i predjeli oko njega lagano mi se okrenuše

na suprotnu stranu. Činilo mi se da i dalje gledam. Vidio sam našeg širokog, malog Nova Kovačevića, kako se rve sa jednim bradonjom više Nevesinja. Eno talijanskog narednika; iza jednog kamena prstima hvata vrh bajoneta, te ga pustimice baca na Bojicu. Bajonet proleti pored Bojičinog uha i zabi se u jednu jeliku. A sad vidim dijelove Savine divizije kako prelaze žičani most na Pivi, koji se stalno ljudi iznad nabujale rijeke koja divlje huči, koluta veliko kamenje i nosi obale. A sad sam u borbi na Gornjem Vakufu i vidim kako na Kobiljoj Glavi leži petnaest naših drugova ukočenih vilica; među njima je Blažo Zećanin, profesor, kao običan borac — drži stisnutu bombu u desnoj šaci i ukočen leži na četiri koraka ispred njemačkog mitraljeskog gnijezda. Sad vidim Marka Injca kako komanduje eskadrilama aviona i mlati po Švabama. Sad, opet, Ferdu kako svira na usnu harmoniku, a zviždukanjem ga prati Dušan Devura. Vojin Poleksić lupa u kantu, Lule pjeva, a Grahaha ga prati — sve sam drugove, žive i mrtve, video, ali nije sam bio načisto kojima pripadam...

Kad sam pogledao, ruke su mi bile u čistim zavojima; glava mi je ležala u Aninom krilu, dok mi je Mirga nakvašenom maramom brisala garež po licu i zalijevala vodom. Mirga me nešto pita. Ja gledam kako ona miče usnama, ali joj ne čujem glasa. Pitao sam je što hoće, a ona se tužno nasmiješi i poče da priča rukama, kao sa pravim gluhaćem. Shvatio sam da su me Mirga i Ana iznijele ispod onog aviona. Mislio sam da je jedina naša četa bila žrtva ovog kobnog julskog dana. Ali kad sam se okrenuo oko sebe, dobio sam utisak da pola našeg bataljona leži u bijelim zavojima. Iz svih jedinica, sa svih strana, dolazili su novi ranjenici... Mirga mi rukama objasni da su se Švabe okanile juriša na Ljubin-Grob i da su Kozarčani izvršili probaj iz obruča. Sve sam razumio, ali u mojim bumbnim opnama i dalje su grmili eksplozije, zujali avioni, pištale bombe, šištale granate, prskali kuršumi i grmili poklici »ura«.

Hvatala se noć. Umorni, čađavih lica, pristizali su posljednji živi borci sa Ljubin-Groba i Košute.

Veselin BILANOVIĆ

KAKO SAM ZAPAMTIO BORBU NA SUTJESCI

ismo ni znali da teška borba na Sinjajevini, noću između 17 i 18 maja 1943 godine, u kojoj su poginuli drugovi Pero Dragišić, Perlajn, Stipanićev Marko, a teže su ranjeni komesar 2 čete, Luka Tanjga i još neki, znači početak jednomesečnih teških borbi i patnji. Put od Sinjajevine do Sutjeske, prerovan granatama i avionskim bombarma, a obeležen leševima i delovima ljudi i oružja, kuda smo osvajali prolaz, ili išli pod zaštitom drugih naših jedinica, trajao je desetak dana. Pri spuštanju ka Sutjesci primetili smo u jednoj jaruzi da su neki naši borci zaklali i deru jedno ostarelo kljuse. Nešto zbog njegove starosti, a nešto i iz predrasude o konjetini, mi smo se zgražavali, kako ovi drugovi mogu jesti te »odrtine«, mada i sami nismo bili u boljem položaju, jer u našoj komori, kojoj je još samo ime ostalo, imali smo svega nekoliko kilograma ječma ili zobi.

Oguljene bukve oko nas nisu takve postale da bi nam poslužile kao putokaz, mada su i takvu ulogu imale, već je njihova kora služila kao hrana borcima koji su pre nas tuda prošli.

Prešli smo preko brvna na Sutjesci, a onda krenuli uzbrdo, na Bare. Duga kolona krenula je cik-cak uz visoku str-

minu. Umorni i gladni, borci su teško savladavali uzbrdicu. Usput je neki od drugova pričao, pokazujući na hridine levo od nas, kako se tu, pre nekoliko dana, Druga proleterska brigada borila protiv Nemaca, pa ih je naterala u provaliju, tako da su pojedini nemački vojnici zajedno sa svojim »šarcima« padali i razbijali se u komade. Kad smo prišli bliže Barama, borci su se počeli izdvajati iz kolone, a na momente je izgledalo da se razvijamo u strelce. Ustvari, ovde smo došli do poznate srijemuše, koja kao da nas je privlačila svojim mirisom belog luka. Brali smo, jeli, stavljali u torbice, i može se reći da smo se malo okrepili ovom spasonosnom travom.

Na Bare smo došli 5 juna posle podne. Bila je tišina i sve je izgledalo pustinjski mirno. Nije se moglo ni slutiti kakav će sutrašnji dan biti. Komandant bataljona Obrad Egić, iako je kod nas tek od pre petnaestak dana, stekao je puni autoritet vojnog rukovodioca.

Naša 3 četa dobila je zadatak da zaposedne položaj iznad Bara. Kako nije bilo nikakve momentalne opasnosti, mi smo na položaj isturili jedan vod, a ostali deo čete sklonio se dublje iza brda. Tišina je ubrzo narušena od nemačke artiljerije, koja je počela da tuče po Barama, prebacujući granate iznad naših glava. Topovski pucnji jedva su se čuli negde iza brda, a granate su u većem rastojanju padale na čitavom terenu naše brigade, kao da su označavale teren koji će narednih dana postati nezaboravno poprište.

Tu, na Barama ranjen je i komandant brigade drug Ljubo Vučković, poginula Biserka Bukić, ranjen kurir štaba brigadе, Stevo Đurić i dr.

Sutradan kad je svanulo cela četa je izašla na položaj. Mada je bio jun, bilo je dosta sveže, pala gusta magla, a iz nje su vlažile vrlo sitne kapljice, što je više potsećalo na jesen. Ispred nas je teren nepoznat. Od ranog jutra, pa negde do deset sati, neprestano se čulo kako po kamenjaru udaraju konjske potkovice i vojničke cokule, pa je bilo jasno da se radi o nekoj ogromnoj koloni. Znalo se da je to neprijatelj. Ali ko je, kuda ide ta vojska, koliko je ima, to je za nas bila tajna. Odmah izjutra Egić nam je naredio da pravimo zaklone. Teško smo

prilazili tome, jer smo mi retko kad ranije pravili neka jača utvrđenja. To je i razumljivo, jer činjenica da smo za nekoliko meseci došli od Vrlike do Sinjajevine boreći se neprekidno, sama govori da smo više vodili ofanzivne borbe. Ipak smo sagradili zaslone i dobro ih rasporedili.

Radi izviđanja neprijatelja, krenula je nizbrdo jedna patrola koju su sačinjavali: Stevo Opačić, Jandrija Alfirević, Đuro Jovičić i Luka Opačić. Oni su se spustili blizu Nemaca, koji su se ispod brda raspoređivali i utvrđivali. Međutim, patroli se desila jedna nezgoda, koja ih je mogla skupo stajati. Magla, koja je bila gusta kao testo, štitila ih je kad su silazili nizbrdo, ali ih je istovremeno doveo u neposrednu blizinu Nemaca. Kad su se borci približili Nemcima, magla je nestala, kao da ju je neko rukom otklonio. Pri povratku Nemci su ih primetili, otvorili vatru na njih, ali im je ipak uspelo da se srećno izvuku.

Sad je bilo jasno. To se neka velika nemačka jedinica koncentriše i raspoređuje ispred nas i svakako će navaliti da nas otera. Avioni, koji su iznad nas kružili i bombardovali, doduše više položaje 2 i 3 bataljona, zatim artiljeriska paljba na položaje naše brigade i najzad minobacači, koji su tukli položaj našeg bataljona, a naročito naše 3 čete, sve nam je to pokazivalo da svakog časa možemo očekivati napade nemačke pešadije. S druge strane, često ponavljanje komandanta Egića da se položaj ne sme napustiti do poslednjeg, što smo mi prenisi borcima, jasno nam je stavljao do znanja da je ovo presudna bitka i da se mora istrajati do kraja.

Oko 11 sati magle je potpuno nestalo i mi smo prvi put videli kako izgleda teren ispred našeg položaja, a isto tako i raspored neprijateljskih snaga. Na brdu, koje je dominiralo našim položajem, nalazili su se nemački minobacači, koji su, zajedno sa artiljerijom, neprestano tukli naše položaje. Mitrailjeska vatra nagoveštavala je napad. I zaista odjednom su se pojavili nemački vojnici razvijeni u strelce, krećući se prema našem položaju. Ubrzo je došlo do upotrebe i ručnih bombi. Otpočeli su napadi i naši protivnapadi. Sve se to dešavalo na vrlo kratkom otstojanju. Nemcima je bilo teško da priđu bliže, jer su ih takvi pokušaji stajali žrtava, a i ubedili se da smo mi rešeni da ni po koju cenu ne napuštamo položaje. Za nas je

bilo i suviše riskantno da ih napadamo na brisanom prostoru, jer smo bili izloženi njihovoј strahovitoj vatri, pa ipak smo povremeno ispadali i odgonili ih iz neposredne blizine. Desno od nas čula se žestoka borba kod naših 2 i 3 bataljona. Ona je naročito postajala oštra, kad bi nemački avioni bacili municiju padobranima, koja je ponekad padala na samu liniju fronta, pa se radilo o tome ko će je ugrabiti — naši ili Nemci.

Sa manjim zatištima tako je prošla i noć. Drugog dana borbe su bile još žešće. Bila je potrebna neprekidna budnost, jer su se Nemci nalazili u neposrednoj blizini i moglo se očekivati da će svakog časa navaliti na same naše zaklone, što su često i pokušavali. Minobacačka i mitraljeska vatra neprestano je zasipala naš položaj, pa je bilo vrlo teško obići zaklone, izvući mrtve, a naročito ranjene drugove da im se ukaže pomoć. Nemci su se posebno okomili na jedan istureniji zaklon i neprestanom paljbom srušili ga i u njemu ubili jednog druga. Omladincu Janku Rusiću, dok je pucao iz svog zaklona, blizu nogu je eksplodirala minobacačka granata, rasekla mu stopalo i nanela druge povrede. Vodnik Stevo Opačić, uprkos neprijateljskoj paljbi, otrčao je kod Rusića i izneo ga na leđima da bi mu ukazali pomoć, ali je on ipak podlegao. Na levom našem krilu nalazio se jedan vis, na koji se bilo teško popeti i u najmirnije doba. Tu se ipak, i pod neprijateljskom vatrom, popela jedna grupa naših drugova s puškomitraljezom koja je, koristeći vanrednu preglednost, umnogome onemogućila neprijatelju prilaz ispred naših položaja. Uočivši koliko je za njih opasan ovaj mitraljez, Nemci su nastojali na svaki način da ga učutkaju. Tukli su ga jakom vatrom i ubili jednog druga, dok su ostali izdržali do naređenja za povlačenje.

Oko pet sati, posle podne, nalazio sam se na levom krilu čete. Odjednom je drug Jovan Novaković izišao iz svoga zaklona da bi se malo odmorio posle duže napetosti i zamorenosti u neprekidnoj borbi. Ali, dok je on savijao cigaretu u blizini je udarila topovska granata od koje ga je jedno parče pogodilo u glavu, pa je ostao na mestu mrtav.

I druga noć je prošla slično prethodnoj. Vatra je bila kao i ranije, ali je nemačkih napada bilo nešto manje. Mi smo u

potpunosti očuvali svoje položaje. Sledеćeg dana, oko deset sati, Nemci su izvršili napad na 4 bataljon, koji se nalazio na našem desnom krilu, potisli ga i zaposeli njegove položaje. Istovremeno posmatrali smo jedan neobičan prizor, kad je na jednoj maloj čuki, na našem desnom krilu, udarila topovska granata i eksplodirala pod jednim drugom, za koga smo kasnije saznali da je to bio Jarić, iz Zrmanje. On je odbačen od zemlje, a onda se otkotrljaо niz jednu strminu, koja se nalazila iza njegovog zaklona. Kod nas se situacija pogoršala, kad su Nemci zaposeli položaj našeg 4 bataljona. Morali smo se malo rokirati, ali je ovaj deo položaja i dalje ostao pod našom vatrom. Negde posle podne Nemci su odlučili da zaposednu i deo položaja koji smo mi napustili, a time bi nas ozbiljno ugrozili sa desnog krila. Mi smo dali odlučan otpor, a zatim prešli u protivnapad i potisli ih. Ali, kako je tu bila čistina, koja je tučena njihovom jakom vatrom, nismo mogli da ih i dalje gonimo. Tako se i desilo da smo im na jednoj manjoj ravnici ubili mitraljesca, pa su se oni nekako privukli, uhvatili ga za nogu i odvukli, a mitraljez je ostao na istom mestu, jer do njega nismo mogli ni mi ni oni.

Za sve vreme, dok smo bili na Barama, dobili smo dva puta po malo konjskog mesa i po neku kašiku kaše, koja je ustvari bila jedva brašnom zamućena konjska čorba. Da bismo utolili glad, svako jutro pojedini drugovi i drugarice išli bi u »lov« na puževe, kuvali ih u porciji i jeli. Bila su dva suprotna gledanja na ovaj izvor hrane. Drugovi iz primorskih krajeva smatrali su puževe ukusnom hranom, pa su ih jeli i onda kad je snabdevanje bilo normalno. Međutim, za nas iz Kninske Krajine ovo je izgledalo strašno, jer smo još iz detinjstva imali loše mišljenje o puževima kao hrani za ljude. Zbog toga smo osećali kao da gubimo od dostojanstva kad smo, pomalo i krišom jedan od drugog, počeli da pečemo puževe i da ih jedemo. Drugarica Luca Sladojev, kad sam je zamolio da i meni ispeče oko dvadeset puževa radovala se tome što više neće morati da uvek loži posebnu vatru kad hoće da jede puževe, jer nisam dozvoljavao da ih sprema na vatri oko koje sedimo. Tako smo na Barama savladali i ovu »prepreku«, kojoj samo zamenik komandira Glišo nije »podlegao«.

Pred samo veče, 8 juna, nastalo je zatišje. Nemci su se povukli na polazne položaje. Mi smo dobili naređenje da se pripremimo za povlačenje. I baš u tom momentu Nemci su zasuli rafalom jedan naš zaklon i kroz puškarnicu ubili druga koji je u njemu bio, kao da smo bili dužni da još i ovu poslednju žrtvu ostavimo na Barama, i kao da smo ih malo već ostavili.

Spuštamo se sa položaja, umorni, gladni a i proređeni. Nema među nama drugova koje smo toliko voleli. Komandiru Ivanu Niniću nije bilo potrebno da prenosi preko veze — »tišina«, jer je ona nastala sama od sebe. Prenoćili smo u vrhu jedne drage, obrasle šumom, ispod samih Bara, gde smo pre tri dana došli i dobili zadatke koje smo časno izvršili. Sutradan smo nastavili prema Sutjesci. Pored puta ostaje drug Jovo Torbica, iscrpen i nemoćan da stane na noge. Mada smo bili uvereni da će neko doći po njega, ipak nam je teško padaо rastanak s njim, jer nismo imali nikakvih mogućnosti da mu pomognemo.

Kad smo došli do Sutjeske naišli smo na put kojim su prošle ostale naše jedinice i bolnice. Ovim putem smo išli kratko vreme, ali dovoljno da shvatimo šta se sve dešavalо iza naših leđa, dok smo se borili na Barama. Leševi oko puta, pocrneli od sunca, tifusari sa svojim ispijenim licima i ravnodušnošću, koja se samo kod njih može primetiti, a među njima poneko je, već ko zna po koji put, uzeo i glođe neku konjsku koščinu. Iako je put bio prerovan granatama i bombama, kad smo mi tuda naišli, vladala je potpuna tišina.

Međutim, na samom zaokretu, odakle je trebalo da kre-nemo levo od Sutjeske, uzbrdo, na nas je otvorena žestoka artiljeriska i mitraljeska vatra. Nastala je pometnja u koloni, koju je neprijatelj tukao po čitavoј njenoj dubini. Sklonili smo se zajedno među žile jedne bukve, zamenik komandira Glišo Opačić, bolničarka Ika i ja. U isti mah pored nas je udarila topovska granata. Glišo je teško ranjen na četiri mesta, dok je nas dvoje ostalo sa manjim povredama. Ika mu je zavila dve rane, ali kako je artiljerija nastavila ponovo brzom paljbom da bije, ona je otišla prema Sutjesci, misleći, valjda, da će on tamo doći kad bude sigurnije. Svi borci su se sklonili na obalu reke, ne znajući šta se desilo sa Glišom. Uprio sam ga na leđa i poneo

prema Sutjesci preko ugla jedne livadice, u koju su se noge utapale. Kad smo bili nasred puta do reke, praćeni mitraljesskom vatrom, Glišo mi je najednom rekao: »Đurđu — kako je on mene voleo da zove — stani, pade mi kapa«. Ja sam iskrenuo glavu, pogledao ga i rekao, da dovraga ide on i njegova kapa, neka čuva glavu, a kapa već ionako ima pustih dosta.

Ostavio sam Glišu pored reke i pošao da potražim ostale drugove. Drug Simo Marinković reče mi da neki drugovi prelaze na drugu stranu Sutjeske. Prešao sam Sutjesku i našao drugove Đuru Bursaća-Grbonju, Luku Opačića, Luku Vještici, Božu Ćuka i malog Vićenca. Ubedivao sam ih dugo da idemo, govorio im da je Glišo ranjen, da će naši da krenu, da će uskoro Nemci biti tu itd., ali sve to nije pomoglo. Oni su shvatali što ja govorim, ali su bili nemoćni za dalji pokret. Umor i glad nadjačali su ih i mi smo se tu poslednji put rastali. Slomljen je Đuro Bursać, razvijen momak i možda najviši u brigadi, jedinac u oca, koji ga je toliko pazio i ponosio se njime. Bio je to div-čovek, koji je po desetak kilometara mogao pešačiti i stalno nositi puškomitraljez na desnom ramenu, kao da je to najobičnija mašinka, a istovremeno je bio najpoznatiji pevač u brigadi, čije pevanje nije govorilo samo o njegovoj neumornosti, već je činilo da i drugi zaboravljuju svoje teškoće. On i Janko Rusić otrgli su se iz četnički zatrovanih kraja i sa ostatim naprednim omladincima otišli u partizane. O poslednjim časovima ovih drugova nije mi ništa poznato.

Kad sam se vratio preko Sutjeske bataljon je već bio krenuo. Pošao sam za njim, ali sam se setio Gliše i pomislio da je on, možda, ostao, pa sam se vratio da vidim. Našao sam ga gde sam ga i ostavio. Sad je nastalo ono najteže. Niti se zna kuda ići, niti ga mogu nositi, a ni ostaviti. Uprtio sam ga opet i ponio uzbrdo, ali srećom nađem na Iliju Cvijanovića, a malo dalje i na Ivu Ninića. Posadili smo ga na pušku koju smo nas dvojica uzeli za krajeve, a on nam se držao rukama oko vrata, i tako ga poneli uz nepregledno brdo. Sporo i jadno je bilo to putovanje, jer smo mi s teškom mukom i sebe nosili. Pored nas je naišao jedan drug, vodeći konja, a kad smo ga pitali iz koje je jedinice, reče da je iz Desete hercegovačke brigade. Tražili smo da dâ konja za ranjenika, ali on nije htio sve dok

mu Glišo nije opsovao sto bogova i zapretio da će ga ubiti. Sad je bilo lakše. Brže smo išli, a pored nas su ostajali iznemogli i ranjeni drugovi iz drugih naših jedinica. Kad smo se popeli blizu vrha brda, naišli smo na nekolicinu onih koji su se izgubili od jedinice, ali koji se nisu mnogo ni trudili da je sustignu, te su sačinjavali takozvane »repove«. Dok smo se ovde odmarali, videli smo u šumi ostavlјenu jednu strašno mršavu kljušinu, koja nije mogla dalje da ide. Ovi »repovi« i Ilija tražili su nož da zakolju onu ragu, ali ja nisam dao kako se ne bi zadržavali. Međutim, oni su ipak otišli, ubili kljuse iz puške, ali su se odmah posvađali oko toga kome će bubrezi, jer izgleda to je jedino nešto i vredelo. Da bi ih izmirio otišao sam i uzeo bubrege za ranjenika.

Noćili smo u jednoj drâgi ispod prevoja na kome je, kako su nam neki rekli, poginuo komandant Četvrte crnogorske brigade, a izjutra smo ižišli i na sam prevoj. Ugledali smo u neposrednoj blizini ovog prevoja, pored nekoliko sanduka municije, jednog teškog mitraljeza i više pušaka, i nekoliko ranjenih i iznemoglih drugova. Naišli smo i na druga Milana Budimira, borca naše čete, koji je ranjen na Barama, a zatim upućen u bolnicu. Žao nam je svakog druga, kad pored njega prolazimo, a znamo da mu ne možemo pomoći, ali to izgleda još teže, kad se čovek na ovakav način rastaje sa drugovima iz svoje jedinice. Takav je momenat bio i kad me pogledao drug Budimir, koji se dotle uspuzao uzbrdo, jedva oko pedeset metara, i rekao: »Komesare, nemoj me i ti ostaviti«. Nismo ga mogli nositi, a nismo znali ni jednu utešnu reč da mu kažemo. Rekao sam mu da će možda naići neki naši koji će ih poneti, a i mi ćemo poslati po njih kad dođemo u sastav čete. Ovo sam rekao više zbog toga da bih olakšao i njemu i sebi, nego što sam stvarno video neku perspektivu. Sad sam mnogo manje s tim računao, nego juče kad je ostao Torbica. Verovao sam ipak da ću poslati drugove po Budimira, ali to je bilo nemogućno.

Sa ovog prevoja silazi se niz jednu veliku strminu na rečicu. Kako je bilo nemogućno jahati niz tu stranu, to je Ilija odveo konja, a ja sam Glišu stavio na čebe, pa sam ispred njega trčao nizbrdo, a on se na čebetu vrlo brzo spuzao, tako da sam ga morao povremeno zaustavljati, inače bi se o drveće

izudarao ili upao u provaliju. U potoku smo našli veći broj seljaka gde nešto kuvaju, Peru itd., a prilikom svakog naleta aviona sklanjali su se pod neke okopine. Zatim smo ranjenika stavili na konja i krenuli uzbrdo s druge strane. Usput smo naišli na nešto zaostalih boraca naše čete, pa smo ih sakupljali i vodili sa sobom. Tako smo naišli i na Todu Opačića, koji je iznuren ležao pored puta, ali je našao snage da kreće sa nama dalje. Na brdu, čije ime sad ne znam, došli smo u sastav čete, a Glišu predali bolnici. Bilo je i radosti, jer su drugovi u četi i bataljonu brinuli za nas i više verovali da smo izginuli.

Ovde smo se zadržali kratko vreme, a onda krenuli dalje. Ne znam kako se ovi predeli zovu, jer u njima nismo vodili veće borbe. Međutim, kad smo se spustili u jedan potok, ispred Milinklade, naišli smo na neprijateljsku vatru koja se neće lako zaboraviti. Naime, pored potoka je trebalo pretrčavati brisani prostor, koji je bio tučen iz dobro postavljenih i ušančenih neprijateljskih mitraljeza, koje nije uspela da učutka naša vatra, pod čijom smo se zaštitom prebacivali. Zaista se trebalo napregnuti do krajinjih granica da bi se brzo prebacili na drugu stranu. Uspeli smo uz relativno male gubitke i krenuli uzbrdo. Međutim, dok smo do potoka nekako i išli, jer je bila nizbrdica, sad je bilo mnogo teže, jer uzbrdo su došli do većeg izražaja glad i umor, koji su kao mora pritiskali borce.

Na Milinkladi smo došli negde oko jedanaest časova. Šumsko-industrisku železničku prugu prešli smo na nekoliko mesta. Ovde smo očekivali neprijatelja, ali ga nismo našli. Zaustavili smo se na jednom prevoju i seli da se odmorimo. Tada smo primetili da su nedavno tu bili i nemački vojnici. Jedan od njihovih tragova bili su komadi papira masni od putera. Ovih tragova je brzo nestalo, jer su neki uzimali ove hartije pa sa njih strugali mrvice putera, a neki su jeli sve zajedno.

Patrola, koju smo isturili napred, uhvatila je jednog seljaka koji je gonio konja, natovarenog municipijom, za Nemce. Municipiju smo uzeli, a njega sproveli štabu. Nekolicina nas vadila je metke iz redenika nemačkog »šarca«. Da bismo izbegli svako iznenađenje, u ovoj gustoj i visokoj jelovoj šumi, uputili smo patrole u razne pravce. Gustina šume onemogućavala je pregled terena, pa smo zbog toga, i pored naših patrola, bili iznenađeni.

Dok smo se odmarali, vadili municiju iz redenika, na nas su s desne strane navalili Nemci, sa kojima se mimošla naša patrola i koje smo primetili tek kada su se skoro izmešali sa nama. Na povik jednog druga: »Nemci«, mi smo svi zgrabili oružje, ali su već bombe oko nas grmele. Nastala je prava tuča prsa u prsa. U tom metežu mi smo se povlačili i zauzimali položaj na jednoj maloj kosi udaljenoj svega 60—70 metara od mesta sukoba. Ispod ove kose nalazila se jedna manja uvala. Neprijatelj, koji je mislio da mi bežimo, počeo je da nas prati u stopu, ali se odjednom našao u ovoj uvali, ispred naših cevi, koje su već označavale liniju fronta, i na dometu naših bombi. Nastao je pravi metež. Uzalud su Nemci i »vražjaci« bacali rakete, koje su davale signal za juriš, oni se nisu mogli približiti nama. Egić je naredio da jurišamo, pa smo pritisli sa svih strana, i posle izvesnog vremena došlo je do paničnog bežanja neprijatelja. Neki naši borci su upadali među neprijateljske vojнике i hvatali se sa njima za gušu.

Najurili smo jaku jedinicu Nemaca i »vražjaka« i gonili ih bez predaha. Ali odmah, kad smo krenuli iz uvale, primećili smo da je pored nas poginuo jedan čovek u nemačkoj uniformi i sa nemačkim telećakom na leđima. Prišli smo k njemu, jer nas je čudilo, ko ga je ubio, kad je neprijatelj već odmicao na jednu visoravan, odakle ga nije mogao pogoditi puščanim metkom, a neverovatno je i da bi jedan neprijateljski vojnik sam tu ostao, pošto je prema odeći izgledalo da je to Nemac. Iznenadili smo se, kad smo na njemu videli titovku sa petokrakom zvezdom. Bio je to naš drug, koji je ovde sačekan i ubijen. Dok smo stajali oko njega, odjednom između dve ležeće suve jele ustade jedan pripadnik »Vražje divizije«, pored koga je bio puškomitraljez »Brno«. Digao je ruke uvis, pa rekao: »Braćo, nemojte me ubiti, ja sam Srbin, ime mi je Đuro, a kuća mi je daleko 12 kilometara od Slavonskog Broda«. Usto nam je odmah ponudio kutiju »Morave«, koja je valjda trebalo da potvrди njegovu nacionalnu pripadnost. Za ovog izroda teška je optužba naš drug koji je još topao ležao pred njim, a kome je on tek pre nekoliko minuta oduzeo život na jedan podmukli način. Kukavički strah od zaslužene kazne naveo je ovog izdajnika da se poziva na srpstvo, iako je s oružjem u ruci služio

onima koji su Srbe stavili van zakona i uništavali ih kao insekte. Razume se da je kažnjen za svoja nedela.

U daljoj poteri za neprijateljskim vojnicima dostizali smo ih i ubijali. Manje njihove otpore smo brzo lomili, ali oni nisu uspevali da organizuju jaču odbranu. Ova borba dala nam je najdragoceniji plen, o kome smo ranije govorili i skoro se zavetovali da ćemo ga osvojiti u prvom sudaru sa Nemcima. Naime, zaplenili smo nemački »šarac«, koji će sad iz naših ruku da seje smrt po svojim kovačima »Ibermenšima«. Skupili smo se oko njega i razgledali ga sa naročitim interesovanjem i zadovoljstvom, a Stevo Opačić, ga je rastavljač i objašnjavao koji deo čemu služi, kao što je on to činio i kod nekog drugog zaplenjenog oružja, koje dotle nismo poznavali. Sa pobedničkim ponosom pokazali smo ovaj naš plen pomoćniku komesara brigade, drugu Jovu Kapičiću, koji je bio vrlo zadovoljan našim podvigom u ovoj borbi. Međutim, ovaj plen, koji je bio prvi za našu, ali ne i za neke druge naše jedinice, nije dugo ostao u našim rukama. Naređeno nam je da ga uništimo, a mesto njega da nosimo puškomitrailjer »Brno«. Iako nam je ovo za momenat ugasilo oduševljenje, mi smo brzo shvatili u čemu je smisao ovog naređenja. Radilo se o tome da smo imali malo municije, jedini njeni izvori su otimanje od neprijatelja, a da nam još pretstoje teške borbe. U takvoj situaciji mi bismo brzo ostali bez municije, jer bi »šarac« za kratko vreme »progutao« sve zalihe kojima raspolaže naša četa, koje su već bile prišle kraju pre ove borbe.

Bogati ranci poginulih neprijateljskih vojnika nisu ništa manje značajni od zaplenjene municije, jer što se tiče hrane, naša je komora već odavno mogla biti rasformirana, a njeno postojanje imalo je skoro samo moralno dejstvo. Razdelili smo veći deo zaplenjene hrane, a nešto poneli drugovima koji su iz različitih razloga ostali na polaznom položaju. Ovako osvezeni i zadovoljni, vratili smo se u uvalu, u kojoj se odigrao glavni okršaj.

Sad smo tek saznali koji su sve drugovi poginuli. Nema više veselog Raškovića, Luke Torbice i nekih drugih, a smrtno ranjenog Jandriju Alfirevića uputili smo u bolnicu u koju nije živ stigao. Lakše ranjene poveli smo sobom i krenuli niz Vrb-

nicu dvojako raspoloženi: s jedne strane zadovoljni što smo onakvom brzinom potukli toliko neprijateljskih vojnika, a s druge strane — tuga i bol za pогinulim drugovima, jer iako je srazmera daleko išla u našu korist, to za nas nije bilo dovoljno. Zbog toga smo postajali još ogorčeniji prema neprijatelju i čekali nove sukobe da osvetimo naše drugove.

Kad smo išli niz Vrbnicu, proneo se glas u koloni da su se Saveznici iskrcali na Pantelariju. Slični glasovi često su nas radovali pri marševanju, ali su se dosad gotovo uvek odnosili na uspehe na našem i Istočnom frontu. O iskrcavanju zapadnih saveznika mnogo i odavno se govorilo, pa je ova vest dobro došla već i zbog toga da potpuno ne prestanemo da verujemo u nju. Nije nam bilo priyatno, kad smo tu Pantelariju jedva pronašli na karti, ali je to ipak bio znak da je krenulo i na 'Zapadu.

Do Miljevine nismo imali naročito teških borbi kao neke druge naše jedinice. Kad smo se spuštali u Miljevinu, bilo je oko deset sati. Mislim da je bio 15 jun. Pri ulasku u selo, sustigli smo još jednu našu kolonu, koja se bila zaustavila. Išli smo donekle pored nje, a onda smo i mi stali. Svi smo morali da prelazimo preko jednog mosta, koji je bio tučen jakom neprijateljskom vatrom. Na njemu je već bilo nekoliko pогinulih drugova i ubijenih konja. Sa začelja su pitali zašto čelo ne kreće, jer se nije znalo kuda stvarno treba proći. Visoka brda omogućavala su neprijatelju da na nas gađa i preko naših drugova koji su držali položaje oko sela.

Oko podne naišla su dva nemačka izviđačka aviona, koje smo mi zvali »Rode«, i mitraljirali teren na kome smo se nalazili. Spuštali su se veoma nisko kao da će nas zakačiti točkovima. Neko je vikao da pucamo na njih. Svako je sa svoga mesta, otvarao na njih vatru iz pušaka i mitraljeza. Avioni su se sve više dizali a zatim se izgubili u pravcu Sarajeva.

Međutim, ubrzo nas je skupo stajala ova pobeda. Od Sarajeva je u nekoliko navrata došlo desetak aviona, među kojima su poznate »Štuke« i »Meseršmiti«. Tukli su po dubini naših kolona. Smenjivali su se iznad nas i dok su nas jedni nadletali, drugi su pravili krug prema Foči i opet nastavljadi istim putem

iznad naših glava. Sklonio sam se sa četom kod nekog drveća i grmlja ispod neke male čuke na kojoj je bila kućica, a u njoj i oko nje nekoliko drugova. Oko sebe smo stavili kamenje i svaki, koji je bio blizu kamena, obziđivao se toliko da ga mitraljesski metak sa strane ne pogodi. Neki drugovi su legli u jarak, koji je tuda voda napravila. Pored moje glave stavio je glavu jedan nepoznat drug, iz one druge kolone, a noge je okrenuo u drugom pravcu. Gledali smo avione kako se smenjuju nad nama u niskom letu, kako otiskuju bombe, a zatim smo slušali kako one oko nas eksplodiraju, praćene skoro istovremenim jaukom pojedinih drugova. Avioni su najviše bacali neke ogromne bombe, koje imaju oblik bureta, pa se u vazduhu otvaraju, a iz njih bi letelo više malih bombi, trepereći svojim krilcima, zahvatajući širi prostor, kao da poznaju ciljeve koje moraju pogoditi.

Jedan takav »sanduk« pušten je iznad nas. Posmatrali smo kad se otkačio i pošao prema nama. Za tren oka iz njega su poletele manje bombe, koje su potsećale na velike kruške sa ponekim listom. Učinilo mi se da će mi jedna pasti pravo na stomak, dok sam primetio da ostale idu nešto dalje. Ni danas ne mogu da objasnim zašto, ali verovatno instiktivno, a možda i da bi »umanjio« posledice, odjednom sam digao u zrak noge i ruke kako bi dočekao bombu. Međutim, ona je eksplodirala kraj glave moje i moga druga, koji se posle toga nije više digao. Podigao sam se, zovnuo ga i malo gurnuo, ali sam brzo video da nikakva pomoć ne treba, jer je on mrtav.

Ostali smo ovde do pred samo veče, koje je i onako najkasnije dolazilo od svih večeri u godini, a ovog dana i od svih večeri u životu. Avioni su tukli i okolinu Miljevine, gde su naše druge jedinice držale položaj i štitile naš prolaz. Naročito su žestoko tukli jedan zaseok u drugom kraju Miljevine, za koji se govorilo da je u njemu neka jedinica Četvrte crnogorske brigade. Cela Miljevina je mutno izgledala. Mada je bio vedar i sunčan dan, vazduh je bio taman i zasićen dimom i prašinom, pa je izgledalo kao da se i vreme nešto naljutilo.

Kad je sunce zašlo, krenuli smo u pravcu mosta. Nešto dalje od moje čete video sam u jarku gde leži pola jednog dru-

ga. Bomba ga je pogodila, na njemu eksplodirala, otsekla mu noge, a nekim čudom ostao je na njemu opasač i jedna »biokovska bomba«, iz čega sam zaključio da je Dalmatinac. Bomba je visila baš preko onog dela kuda je presečen.

Prebacili smo se do mosta, a zatim trčećim korakom preko njega na drugu stranu, pa sad ko uspe. Trčali smo pored poginulih drugova koji nisu imali sreće da pređu.

Svi iz čete, koji nisu stradali u bombardovanju, srećno su prešli preko mosta. Međutim, sad se pojavio drugi problem. Neki drugovi ispred nas prekinuli su vezu, tako da smo, bez kontinuiteta sa čelom, došli do ceste na kojoj je bio veliki nemački tenk. Nismo ni znali da su srbijanski proleteri još jutros »oduzeli život« ovom nemačkom »tigru«. Brzo smo odlučili da idemo preko puta pa makar skakali i na tenk, ali smo se obrađovali, kad smo videli da je »mrtvo« ovo čelično čudo. Kad smo prešli put, noć je već pokrivala zemlju. Prvo nam je bilo da uhvatimo vezu sa glavninom brigade. Izvesnu dezorientaciju uneli su neki drugovi, koji su vikali »Druga dalmatinska ovamo«, a ustvari radilo se o dvema grupicama drugova koje su izgubile vezu, pa su na ovaj način htele da im i drugi priđu, kako bi zajedno lakše vezu uspostavili. No, ubrzano je veza uspostavljena i mi smo se iskupili, raspitujući se kako je ko prošao, ko je poginuo, ko ranjen itd.

Još odmah, posle prelaska mosta, pojedini drugovi, uprkos žestokoj minobacačkoj vatri, uspeli su da uberu po neki struk luka, trčeći preko bašta. Sad kad smo prešli, gledalo se nešto za hrana. Sreli smo Đuru »kaplara« koji je prešao pre nas i našao negde ječma, te natrpao pun, inače neobično dubok, džep na svome italijanskom mantilu. Davao nam je po šaku ječma, a mi smo tome dodavali tek zametnute male jabuke, te ovako »garniran« ječam lakše je prolazio. Drugi naši pronašli su kajmaka, hleba i ostale hrane u selu. Neki su zaklali po koju svinju, kokoš itd. Možda sam se našao u težoj situaciji nego i jedan od mojih drugova, jer, kao komesar čete, nisam smeо da dozvolim samovoljno uzimanje hrane, ali bih im rado pomogao da pojedemo ono što su već uzeli. Odlučio sam se za ovo drugo, a sve sam im govorio kako više ne bi smeli da uzimamo,

mada sam nastojao da se i ja ne stidim kad jedemo ono što smo već našli.

Međutim, ovako »bezvlašće« u snabdevanju, koje su potpuno razumeli i seljaci od kojih smo uzimali hranu, trajalo je samo to veče. Već sutradan snabdeveni smo preko intendanture, pa je oduzeto i ono što se nalazilo po rancima pojedinaca i dato zajednici a svako samovoljno oduzimanje od seljaka oštro je kažnjavano, kao i pre ofanzive. Tako smo nastavili kroz istočnu Bosnu. Borbe su se i dalje redale jedna za drugom, ali to je za nas bilo normalno stanje. Iako je i kasnije bilo raznih teškoća, ipak se one sa Sutjeske i Zelengore nisu, ili ne u onoj meri, ponovile nikad do kraja rata, a možda baš i zbog toga što smo onako nadjačali one u Zelengori, odnosno Petoj ofanzivi, jer se posle ni po nemačkim glavama nije vrtela ideja o našem potpunom uništenju, čemu je i bila namenjena ova velika ofanziva.

Đuro S. ALFIREVIĆ

ČETVRTI BATALJON DRUGE PROLETERSKE

etvrti bataljon Druge proleterske brigade dobio je svoj naziv 1 marta 1942 godine, kada je u Čajniču formirana ova brigada. On je postao od Užičkog bataljona (a ovaj od Prve i Treće užičke i Druge zlatiborske čete) koji je novembra i početkom decembra 1941 uspeo da se povuče, boreći se celo vreme tokom Prve neprijateljske ofanzive,

u pravcu Sandžaka i Bosne. Na dan formiranja brigade za rukovodioce bataljona postavljeni su: komandant Miodrag Milovanović-Lune, komesar Dobrilo Petrović, zamenik komandanta Jevrem Popović-Ješo i zamenik komesara Alekса Dejović.

Da bi čitalac imao što potpuniju sliku učešća 4-og bataljona Druge proleterske brigade u bici na Sutjesci, u slamanju obruča takozvane Pete neprijateljske ofanzive, smatram da je neophodno istaći nekoliko prethodnih napomena.

Četvrti bataljon imao je prilično osobenosti. Sačinjavali su ga uglavnom omladinci do dvadesetak godina. Bataljon je imao mnogo dečaka. Po tome se razlikovao od ostalih bataljona Druge proleterske brigade. Bili su to jaki, izdržljivi, vedri i hrabri partizani iz zapadne Srbije, većinom iz užičkog kraja, po čemu su i bataljon zvali užičkim. Svi su oni još izmalena

navikli na težak život. Glad, nesanicu, marševe, koji su bili naš čest pratilac, podnosili su stočki.

Kad je bataljon prolazio selima, često se čulo: »Eno đaka...«, a rukovodioci drugih jedinica u šali su se obraćali starešinama: »Kako vaši osnovci?« Srednjoškolci, čobančići, dečaci iz Doma ratne siročadi iz Užica, šegrti, besprizorni — sačinjavali su gro bataljona.

Do formiranja Druge proleterske brigade nije bio redak slučaj da se po mećavi i dubokom snegu, u nemogućnosti da se kreću, neki od dečaka nađu na leđima jačih drugova. Mada naizgled nedorasli velikim delima, ovi dečaci su često izvršavali veoma teške zadatke. Boško Buha, četrnaestogodišnji seljačić, postao je najpoznatiji bombaš u brigadi, Savo Jovanović-Sirogojno bombaš »kome je sve polazilo za rukom«, Gojko Kovačević-Zera, Petar Višnjić, Baćković, Boško Matić, Božo Kojadinović, Bakovac i mnogi drugi — skoro da nisu znali za strah. U velikoj bici na Gatu, juna 1942 godine, sačekivali su četnike na nekoliko metara i ubijali ih. Gledao sam tada »Sirogojna« kad je, pošto su četnici izvršili juriš na naše borce, uhvatio rukom za vruću cev svoje puške »partizanke« razmahnuo i kundakom udario četnika po glavi koji se gušao sa jednim partizanom. U ovoj borbi je oko 50 naših boraca izbačeno iz stroja. Četnici su bili zarobili drugaricu Maru Kusturić, kasnijeg referenta saniteta u bataljonu. Nju su streljali. Preko noći se osvestila i sa probušenim grudima stigla svoju jedinicu.

Mnogo uzbudljivih primera su doživeli borci 4-og bataljona u toku Prve, Druge, Treće i Četvrte neprijateljske ofanzive. Ipak, najteže je bilo u Petoj, kada je bataljon više nego prepolavljen koje gubicima u borbama, koje od tifusa i drugih bolesti.

* * *

Polovinom maja 1943 godine 4 bataljon Druge proleterske brigade našao se kod Šćepan-Polja, na maloj zaravni u procepu hućne Pive i Tare, upravo, na samim njihovim stava — gde čine Drinu. Naš bataljon dobio je zadatak da na Šćepan-Polju prikuplja tifusare i štiti viseće mostove na Tari

i Pivi preko kojih su prelazile naše jedinice. Shvatili smo da je lakše nositi se sa Nemcima nego izbeći opasnu bolest.

Prvog dana na Šćepan-Polju nije nas uznemiravao neprijatelj. Unaokolo, daleko od nas, čuje se tutnjava granata i avionskih bombi. Iako se već po tome mogla nazreti namera neprijatelja, borci nisu mnogo razmišljali o mogućnom opkoljavanju. Suvise su bili zauzeti neposrednim brigama: kako uputiti bolesnike na sabirno mesto, čime se nahraniti. Naš bataljon su ranije proređivale svakodnevne borbe, a poslednjih nedelja pegavi tifus je bio naš saputnik i neprijatelj koji nas je kosio. Sada se tome priključila i glad. U komori je nestalo bogatog plena hrane koji smo zarobili od neprijatelja na Javorku.

Sutradan, tek što se razdanilo, pojaviše se avioni. Odnekud dolete nekoliko granata. Uzavre kanjon Tare. Ostali smo mirni. Ne prođe dugo a iz aviona uslediše mitraljeski rafali i bombe. Ječi u stenama. Priljubili smo se uz zemlju.

— Drugovi — reče komesar bataljona, — znajte da nas neće ostaviti na miru. Prepostavljam, ove nekolike granate ispaljene su radi korekture vatre...

Nije se prevario. Uskoro teško smo mogli razgraničiti šta nas je više pritiskivalo: glad ili neprijateljske artiljeriske granate i avionske bombe, koje nas zasipaju. Šest dana smo ostali na Šćepan-Polju. Celo vreme smo bili izloženi paljbi topova, dok su avioni samo još jednom posejali bombe po našim položajima.

Jednog dana u predahu vatre, neprijateljska pešadija je jurišala na nas. Sa zebnjom smo očekivali tu borbu, ali smo istovremeno računali da ćemo, u slučaju uspeha, doći do hrane. Izvršili smo protivnapad. To Nemci nisu očekivali. Povukli su se, ali rančeve nisu ostavili.

Glad nas je iscrpljivala. Ljudi se počeše žaliti da im se zateže koža na licu. Mnogima je glas istanjčao. Nikada ranije 4 bataljon nije bio tako tmuran. Razgovor je sveden na najmanju meru. Poslednjih dana jedino se petnastogodišnji »Sirogojno« nasmeje. Danas se kikotao kad se spotakao o panj i pao.

Jedna naša četa bila je isturena do samog ušća Sutjeske. U borbi prsa u prsa Nemci su je odbacili i ona je došla u sastav bataljona. Neprijateljska artiljerija sada je još bešnje tukla naše položaje. Ni noću nas nisu ostavljali na miru. Imali smo gubitaka.

Šest dana je prošlo. Dobili smo naređenje da se bataljon prebaci preko Vučevice, levom obalom Drine ka Borovnu.

Dan je osvanuo vedar kad smo se već kretali pored leve obale Drine. Bili smo iscrpeni od umora i gladi. Dan pre toga pojeli smo po komadić konjskog mesa. Priželjkivali smo susret s neprijateljem, iako nas nesanica štipa za oči, glave otežale i kao da nas zemlja vuče k sebi. Zavidimo ogromnim bukvama i četinarima na uspravnom stasu.

Sunce prodire kroz zelen zastor lišća i rešetkaste grane. Neprijateljska artiljerija tuče po Šćepan-Polju. Cenimo da su položaji topova nedaleko od Drine, nizvodno. Na pravcu kuda mi krećemo Drina je mutna. Zlokobno bungura. U tišaku, pod stoletnom bukvom, okreće se naduven ljudski leš.

— Ko zna koliko bi se dnevница dalo na uviđaje da nije rat, — reče učiteljac Milan Kovačević. — Ovako nikom ništa: poginuo i Drina ga progutala.

— Danas njega, sutra mene, prekosutra tebe! — uzdahnu Janjanin.

Topovi gruvaju bez prekida. Mi smo već pristigli. Postavljeni su pored same Drine na nepun kilometar od nas, nedaleko od bivše žandarmeriske kasarne. Naređen je odmor. Šest drugova su dobili mitraljeze i dosta municije.

— Idu na topove, — pronese se kolonom.

— E, blago vama! — dobaci neko kad ovi krenuše.

— Brzo će doći do hrane! — dodade neko, — jer bez punih neprijateljskih rančeva ne može se više.

Šest mitraljeza se privlačilo mestu odakle već danima čelična ždrela istresaju smrt. Iznurenji ljudi i ne pomišljaju da će se ona možda okrenuti na njih. Bolje je i poginuti nego umreti od tifusa i gladi, ili biti teže ranjen. Ko da nosi ranjene? Jedva vučemo noge! Oružje nam otežalo. Nositi ranjenika, to je teže nego biti ranjen. A poginuti, toga se tada nije

niko plašio. Pa ipak, svi smo voleli da zaplenimo rančeve i da živimo.

Na dve-tri stotine metara partizanska šestorka je razaznavala komande neprijateljskih starešina. Zaključili su da su topovi postavljeni s one strane Drine blizu puta koji vodi od Foče ka Šćepan-Polju. Prišli su na obalu prema neprijatelju. Dva Nemca su primetila patrolu. Pojurili su ka gumenom čamcu koji je bio vezan za čelično uže preprečeno preko reke. Švabe zaveslaše osvrćući se prema partizanskoj patroli. Čamac nije bio još pristao s one strane uz obalu, kada su poskakali u vodu do pojasa. Naša patrola je već bila na obali. Prvi rafal našeg mitraljeza svalio ih je u vodu. Šestorka ošinu po tobđžijama i topovima. Treštali su mitraljezi bez prekida na posadu neprijateljskih topova udaljenih do dvesta metara. Neprijatelj je bio panično zbumen. Tako je posada topova bila brzo likvidirana, a topovi učutkani.

Nedaleko od topova, na stazi se našla nemačka komora od oko dvadesetak natovarenih konja. Naši preneše mitraljeske snopove na konjski karavan. Vodići počeše da beže i padaju, konji da njiste. Nastade neopisivo komešanje. Nizbrdo su se kotrljali hleb i konzerve, otiskivale se neke kante, zavežljaji. Kolona je brzo izmasakrirana. Na našu patrolu nije opaljen nijedan metak. A naši ljudi su čežnjivo gledali u hleb. Ko sada ne bi prokleo Drinu? Ko je ne bi omrznuo? Isprečila se da bi se produžilo gladovanje gladnih. Da ne uberemo plodove svoga uspeha.

Napustili smo obalu Drine i krenuli ka Dragoš-Sedlu. Šuma. Dan odmiče a mi se sporo krećemo. Obnevideli smo od gladi. Nedaleko od Hadžića Ravni odjeknuše dva pucnja. Komandant bataljona Božo Đorđević dade znak da stanemo. On je pre nekoliko dana smenio komandanta Rodoljuba Maksića. Pucnji su se čuli iz pravca kuda se kretala naša patrola prethodnica. Komandant naredi da pustimo jednog našeg konja stazom, a mi skrenusmo u šumu. Zaogrнуli smo se zelenim šatorima koje smo zaplenili u borbi protiv Italijana na Javorku [nikšićkom]. Nismo dugo isli, a patrola sa čela kolone u kojoj je bio i komandant, javi da su dva naša druga iz prethodnice

poginula. Dočekala ih zaseda. Sada je patrola povećala budnost. Uočila je dva Nemca koji su ležali licem okrenuti stazi. Šlemovi su im prekriveni mrežama. Ogrnuti zelenim šatorskim krilima jedva su uočljivi. I sad su se čula opet samo dva pucnja. Gađali su komandant i još jedan drug. Šlemovi klonuše, a dvojica naših im pritrčaše. Malo je bilo onoga što smo žeeli. Ni da se čestito prezalogaji.

Suma nam izgleda neprekidna. Borci su iscrpeni, jedva se kreću. Odmor se daje svakih dvadeset minuta.

— Još malo drugovi, uskoro ćemo u Borovno — govori pomoćnik komesara Darijević-Čače. — Tamo su Nemci, biće da se jede...

— Pobićemo ih i gotovo! Kad se najedemo lako ćemo — odlučno tvrdi vodnik Ljubiša Maksić, rođeni brat Rodoljuba Maksića.

Kolona sporo odmiče. Već sat-dva ne čuje se reč. Ni misli ne kruže daleko: Borovno, Nemci. Čelni u koloni zakorači udesno sa staze i podiže praznu korzervu. Zagleda se u nju, odmahnu glavom i pomirisa.

— Dajde je! — reče onaj iza njega. Ovaj pruži praznu limenu konzervu. I on je zagleda i pomirisa.

— Pruži je i meni, Rade, — procedi treći.

Prazna konzerva ode od ruke do ruke duž kolone.

Borovno. Borci bi hteli odmah da napadnu. Starešine hoće najpre da izvide položaje. Odlučeno je da se izvrši napad oko 11 časova noću. Nemci su smešteni u staru napuštenu kamenu zgradu. Okolo su izgradili i prilično utvrdili položaje. S jedne strane bio je teško pristupačan kamenjar. Komandant je odlučio da gro jedinice napadne baš preko toga kamenjara. I, dobro je učinio. Kad je noć poodmakla, napali smo jednovremeno sa svih strana.

Sa kakvom smo snagom jurnuli! Dotada nisam imao prilike da vidim i osetim kako je nemogućno isprečiti se rešenosti gladnih da se domognu hleba. Gladnih, ali ne i od gladi potpuno iscrpenih. Ni neprijateljska oružja koja su ostvarila maksimalnu gustinu vatre, ni njegova upornost, nisu nas zau stavili. Nemci su nas na nož dočekivali. Ali, nisu mogli izdržati

Oton Postružnik: BRIGA (ulje)

pritisak. Drugovi, određeni da napadaju preko slabije branjenog kamenjara, najpre su prodrli i pripomogli da se i na drugoj strani slomi otpor neprijatelja koji je najzad pobegao. Našli smo nekoliko mrtvih Nemaca i zaplenili dva mitraljeza. Bilo je i namirnica. Pošteno smo se najeli. To je bila jedina akcija u Petoj ofanzivi u kojoj se naš bataljon domogao hrane.

Osvanuo je drugi jun. U Borovnu smo pronašli šest mrtvih Nemaca. Ko zna koliko ih je ranjeno. Tu smo se nahranili. Ostatak hrane preko obroka ostavljen je iznemoglim drugovima koji su znatno izostali iza kolone. Okrepljeni, sad smo razmišljali o budućim borbama koje svuda unaokolo nagoveštava daleka tutnjava topova, mina i avionskih bombi. Uvereni smo u svoju izdržljivost. Šume, jaruge, mečave, žege — na sve ovo smo navikli. Ni bolest ni gladovanje nisu nas ranije štedeli. Bilo je prilika kad smo napadali deset puta brojno jačeg neprijatelja, pa smo ga uspešno tukli. Perica Višnjić veli da bi mogao sve napore borbe podneti, kad bi svakodnevno imao dobar komad kukuruzna hleba. Boško Buha, koji tek što se oporavio od tifusa, kao da se pribjava ranjavanja:

— Znate, — kaže — kad puzim prema bunkeru, padne mi na um da bih mogao biti ranjen pa štucnem. Iako me vi smatraste dečakom, oni bi me isekli. Još je teže — ranjen, a glad te mori...

— Ovo drugo nije lako, priznajem — prekide ga Bačković. — A za slučaj ranjavanja pored bunkera, ne treba se uzrujavati. Sećaš se našeg Tucovića kad su ga hteli ranjenog da zarobe: bombu podase i problem je rešen.

Sunce upeklo. Borci se bište na travi. Drugi su na položaju. Živahni su, znatno rečitiji nego prethodnih dana. Čak poneko i zvižduće. Ipak nas ne napušta pomisao da već sutra nećemo imati šta da jedemo. Nekoliko boraca predlaže da se ukinu intendanti, »kad tako i tako nemaju posla«. Zaključuju: »Lako je snaći se u punoj kući, tada i sami možemo baratati namirnicama.«

Opet pokret. Sada preko Sutjeske, pravac Košur. Komesar čete Mirko Popović prikuplja svoje borce koji su bili zaoštali za nama. Njegova četa će i dalje ostati u Borovnu, zajedno

sa jedinicom koja će nas smeniti. Saznajemo da neke naše jedinice kod Suhe vode ogorčene borbe. Mi smo lako odbacili slabe snage neprijatelja blizu Tjentišta i produžili ka Košuru, na koji su bili istovremeno izbili naš 3 bataljon i Nemci. Naši su deo brda držali celu noć, a izjutra otstupili.

Osvanuo je 4 jun. Zajedno sa 1-vim bataljom naše brigade sudarili smo se s Nemcima. Šesta istočnobosanska brigada napadala je na istom sektoru. I naša četa, koja je ostala u Borovnu, priključila nam se pošto ju je neprijatelj jakim snagama zbacio sa ovog uporišta.

Košur — prilično prostrano i pošumljeno brdo. Deo koji su Nemci zauzeli utvrdili su drvenim bunkerima. Kad pada kiša, reklo bi se, šuma, iz koje nikada niko nije otsekao stoljetnu bukvu da je proda, tužna je, plače. Kapi vode padaju sa zelenog i pučkaju na suvo lišće. Kad duva vetar — šuma stravično huči, kao neka golema nadošla reka. Leti, kad sunce na liticama prlji, ovde je neobično lepo. Prsti sunčevi mučno prodiru kroz zeleni ćilim, šumsko cveće miriše, ptice cvrkuću, svežina krepi. I sada je svakako lepo, ali mi tu lepotu ne osećamo. Gladni smo. Juče nismo ništa jeli. Sunce se već drugi dan ne pomalja, ali ga i ne želimo. Avioni bi nam dosadili.

Tamo podalje, s one strane, u podnožju Košura, žubori večito bistar potok Hrčavka.

Nemci su bili poseli Košur. Naleteli smo na njih veoma žestoko. Ustuknuli su sa isturenih položaja. Zauzeli smo puteljak koji vijuga podnožjem brda i uspeli se još nekoliko desetina metara uz blagu padinu. Odmah smo se na brzu ruku utvrdili. Neko je podesio zaklon od kamenja, neko iskoristio debelu bukvu, a poneki su iskopali plitke rovove, jer dalje kretanje nije bilo mogućno. Ne samo što nismo mogli da dalje odbacimo Nemce, već smo bili prinuđeni da odbijemo njihove uzastopne protivnapade. Tek što su se Nemci učutali, neke naše jedinice počeše da prolaze puteljkom. Tamo nedaleko od puteljka, tamo je Ozren. Njega je neprijatelj kasnije poseo jakim snagama, u nameri da preseće put koji od Sutjeske vodi ka Zelengori. Puteljak je u ovom bešpuću jedino mogućan prolaz za naše kolone.

Komandant bataljona puzi od borca do borca i govori da ne smemo uzmaći. Zatim je iskupio komandire i komesare:

— Drugovi! — kazao je. — Ovaj položaj moramo održati po svaku cenu. Štab brigade je naredio da ne smemo otstupiti. Za mnoge naše jedinice ovo je jedina staza kojom se mogu prebacivati... Neprijatelj namerava da posedne Košur, Krekove i Ozren kako bi razdvojio naše snage...

Puteljak — uska staza kojom se konj teško kreće, vijuga kroz gustu šumu podnožja Košura. Mnogo je vojski tabalo njegovu sabijenu crnu podlogu. Nekada su verovatno njime jedino išli čobani sa stadima ovaca. Sada njime klimaju izmorene noge gladnih i premorenih partizana. Prolaze turobna lica mlađih ljudi, mrka od nesanice i svakojakih zala, sita ovakvog života koji znači patnju. Zračak nade bljesne jedino kad dobiju komadić presne ili polukuvane konjetine, parče proje ili zobenice; i kad se sudare s neprijateljem. I onda, umesto straha, ozare se nadom pri pomisli da će, kad ga unište, kod njega naći nešto za jelo. Neprijatelj svakako ima hrane, on je i došao u ove planine i naše ravnice, da otima tuđi zalogaj. »Mi od njega otimamo naše«, kako kaže Milun-Seljo. »Takov je rat, takva je revolucija« — to se često čuje među nama.

Na Košuru smo držali položaje šest dana. Jednom smo odbili sedam neprijateljskih napada. Nemci su osetili šta za nas znači puteljak. Jedinice su skoro stalno njime prolazile.

Kad pade noć poče kiša. Mokri smo. Vatru ne smemo založiti. Hladno je. Nemci nam ne daju mira. Pokušavaju da nas zbace sa dela brda. Sna nema. Crno testo noći dosadno pritiskuje. Puteljkom šljapkaju umorne noge. Po celu noć, bez reči.

Osvanu dugo očekivani dan. Iako su oblaci niski, doleće avioni. Ne vide nas od šume, ali dobro cene: bacaju bombe na naše položaje i mitraljiraju. Prethodno je iz rejona Hrčavke izbačeno nekoliko signalnih raketa. Istovremeno je i nemačka pešadija krenula u napad. Osuli smo vatru na nju. Nemci su pokušali da se probiju na našem levom krilu, koje su najpre gađali paklenom minobacačkom vatrom. Poginulo je nekoliko

naših boraca, ali Nemci su odbačeni. Pred našim zaklonima ostalo je osam leševa u zelenim uniformama. Čuli su se i jauci s one strane. Verovatno ranjenici. Napad je odbijen. Čak smo uspeli da popravimo svoje položaje.

Sat-dva posle okršaja s Nemcima, stazom nađe jedna krajiška jedinica. Ranije su je napali avioni. Kažu, dva druga su poginula a nekoliko ih je ranjeno. Na začelju njihove kolone četvorica partizana jedva su nosili na improvizovanim nosilima Mila učiteljca. Bio je teško ranjen u nogu parčetom avionske bombe. On je pohađao Učiteljsku školu u Užicu, pa kad nas je video zajauka:

— Joj, Užičani, ostavite me kod sebe...

Ona četvorica što su ga nosili posrnuše i padaše. Dvojica od njih se jedva podigoše. Mile je jaukao. U tom momentu Nemci opet nasrnuše na naše položaje. Jedna njihova patrola prišunjala se našem levom krilu, pa je ošinula rafalima po začelju kolone Krajišnika. Ranjeni Mile opet je bio pogoden. Više se nije javio, a četvorica drugova koji su ga nosili produžiše puteljkom. Još jedan borac je toga dana poginuo na stazi. Ranije je i on bio ranjen. Ispustio je samo prigušeno »joj« — to je bio jedini protest protiv smrti. Odmakao je još dvadesetak metara i survao se pored puteljka.

I tako smo toga dana ipak izdržali. Puteljak, iako ugrožavan, ostao je u našim rukama. Njime su odmicali kolone u kojima su ljudi često izgledali kao potkraćeni stubovi. Stajali su da bi se odmorili, jer sesti moglo bi da znači — više se ne dići. Ljudi na puteljku nisu pridavali mnogo značaja neprijateljskim naletima. Oguglali su...

Prolaze sati. Nemci nas ne napadaju. Nesanica osvaja borce. Desetari su najizdržljiviji. Joco pokretom ruke upozorava svoga »kolegu« »Otrova« da tamo u njegovoј desetini jedan drug »struže«. Potom je i Joca drmusao Ivu, bivšeg kuvara.

— Smatraš da ne čuju tvoje hrkanje — prekoreva ga. Misliće da svi spavamo, pa će navaliti... — pokušavao je da ga rasani. Borac je podigao glavu, ali kapci se nisu otvarali.

Niski oblaci suze izmaglicom. Bilo je već predvečerje kad je komandant saopštio starešinama da se izvrši popuna municijom. Neko sa položaja je glasno mislio:

— Najzad, da malo odahnemo...

Ne znam ko je to rekao, ali siguran sam da je taj drug očekivao smenu. Hrana i smena — to su bile kratke ali najomiljenije teme razgovora. Nikada ranije nismo toliko gladovali i bili u neizvesnosti koliko ćemo dugo držati položaje. Tako blizu Nemaca ljudi su postajali nervozni. Pomalo su izražavali ljutnju na starešine zašto im ne daju određene odgovore o situaciji. Kad se zamenik komandanta Lazar Tešić, iako ranjen, našao na levom krilu i počeo bodriti borce govoreći da »ono što na sve strane puca ipak nije strašno« i da ćemo za desetak minuta preduzeti napad, jedan mu nabusito odvrati:

— Što nisi doneo koji zalogaj hleba, nego samo »borba«, »borba«; kamo smena, oči mi ispadoše!

— A bogme, teško je! — umešao se mladi skojevac Lazić.
— Ali šta ćeš, niko od nas nema hleba.

— Ima li, nema li, — ja ovako više ne mogu! — opet će onaj.

— Ne misliš, valjda, da nam komandir želi zlo? — odvrati Lazić.

— Pusti me bar ti da na miru umrem, više ne mogu, ne mogu, i ne mogu...

Dobismo naređenje za napad. Ponovo uzavre šuma, ponovo Košur postade maglovit od dima. Nemci nas dočekaše spremno: iz bunkera sagrađenih od oblih balvana lizao je plamen, izvijale se rakete i zaplitale u grane drveća ili plivale povrh njih. Gađali smo iz svega naoružanja i privlačili se neprijateljskim položajima. Otkrivali smo rovove za koje nismo znali da postoje, nicali su nemački zakloni iza kojih su sukljali rafali. Pokatkad se razaznavao tup udarac ručne bombe o stablo bukve i prigušeni jauci naših ranjenika. Protivnički ranjenici, koji se takođe na mahove čuju, znatno su guratiji. Možda nam se to samo pričinjava.

Levo krilo bataljona prilično je napredovalo. Ipak, naš pritisak je slab da bismo mogli računati na proboj. Onaj borac što se žalio da ne može izdržati privukao se jednom povećem rovu i bacio bombu u njega. Ubio je tri Nemca i odmah zaseo među njih. Nije imao sreće: nije ništa našao za jelo. U pokretu ka istom rovu Lazić je zajaukao. »Kritizer« je odmah otpuzao nazad ka drugu i previo ga.

Padaju drugovi. Napred se više ne može. Pokušasmo juriš. Ne uspevamo. Kako bismo i mogli prodreti kad se jedva krećemo. Nismo u stanju da se sjurimo na neprijateljske položaje. Stiče se utisak da bismo zbog sporog kretanja svi izginuli pre nego što bismo se domogli nemačkih rovova. Bili smo prinuđeni da se vratimo na prvobitne položaje.

Opet smo nedaleko od puteljka. Tišina. Daleko, levo i desno od nas, vodi se žestoka borba. Čuju se i topovi.

Ranjeni drugovi, koji još nisu evakuisani sa prihvavnih mesta, ne čuju se. Komandant razgovara sa ostalim članovima štaba bataljona kako da organizuje odmor ljudi na položaju. I on je izgubio nadu da će smena uskoro doći. Ocenio je da nespavanje iscrpljuje ljude koliko i gladovanje i da se bez sna ne može dugo izdržati. Zato treba nastojati da se borci svaki na svom mestu na smenu odmaraju.

Ali, Nemci nisu dugo mirovali. Priputaše, pa prestadoše. Celi noć su »čarkali«. Ipak, bolje smo prošli nego prethodne noći. Rukovodioci su stalno kontrolisali budnost boraca. Nije se smelo dozvoliti da nas neprijatelj iznenadi.

U praskozorje Nemci su pojačali vatru. Prihvatili smo borbu. Opet pokušasmo da prodremo preko njihovih položaja. Nemamo snage. Prema mogućnostima suviše želimo. Brzo su nas »učutkali«.

Galama, čuju se deca. Trgosmo se iz barutne monotonije. Dvadesetak žena, dece i staraca sa zavežljajima žuri puteljkom. »Zbeg« — pomislili smo. Bosa i poluobučena dečica živahno skakuću, skrećući levo-desno od staze. Pokatkad snop zrna prostruže iznad njihovih glava, ali to ih mnogo ne uzbudiće. Susreću se sa nekim borcima koji idu u suprotnom pravcu i bez reči se mimoilaze.

— Ostavi to, crklo mi, dabogda — oštro zapara ženski glas. Majka grdi muškarčića koji se maša pušaka razbacanih pored puteljka.

Kiša poče da pada. Peti jun, letnji mesec. Milet Miljanović, komesar treće čete, razgovara iza breščića sa komandrom Rodoljubom:

— Da sam se bar na Borovnu dobro najeo, lakše bih izdržao — veli Milet — nego tamo zakasnih, a ovde nema šta da staviš u usta.

— Kažu da je strašno umreti od gladi — prihvati Maksić.

— Bolje je poginuti: zaleteti se među Nemce pa dokle doguraš.

— Ne razumem zašto smo ovde tako dugo? Zar nas ne mogu smeniti ovi što prolaze puteljkom?

— Ama, i ovi što idu stazom nisu bolji od nas. Vidiš, kosturi su, izgledaju kao da su se iz grobova digli. Ali, red bi bio da nas neko smeni.

— Čini mi se da se više ne zna ko kuda ide! Opkoljeni smo mi, druškane.

— Predosetio sam ja to još pre neki dan. I borci osećaju.

— Meni Krsto reče: »Pusti me da idem u... samo da ovde ne skapam od gladi i nesanice«.

— On je dobar borac!

— I meni se smučilo. Stalno očekujem kad će nas Nemci iza leđa u potiljak zgoditi.

— Neki borci reaguju. Traže hleba. Ja se pravim kao da ih ne čujem. Lagao sam ih, kao što su i mene lagali.

— Ja sam im najpre pokazivao Nemce i govorio: »Eno tamo hleba, idi pa uzmi«, a sada i sam hulim.

Nedaleko od Milet sedeo je komesar bataljona i slušao razgovor. Prišao im je.

— Nije lako! Bili razočarani ili ne, nije baš svejedno.

— Čekaj! — prekinuo ga Milet. — Reci ti nama iskreno, kakva je situacija, ima li nade na opstanak? Mi vidimo koliko je sati!

— Ama, nadu ne smemo gubiti. Četiri ofanzive su za nama. Uvek smo se uspešno probijali...

— Čekaj, brate. Opet ti levo-desno. Ima li smisla da se i dalje borimo, ili... Od čete je ostalo 17 ljudi sposobnih za borbu.

Nemci pripučaše. Počeše pojačavati vatru. Doleću mine. Neke eksplodiraju u granama pre nego što padnu na zemlju.

— Udri, majku ti... Krv ćeš propištati, ali ovde nećeš doći — viće neko na sav glas.

U oba pravca miču se puteljkom pognute ljudske prilike. Poneki nemaju oružja, a ne uzimaju ono pored staze. Pokisli su. Ima ih pocepanih i bosih. Niti ih ko pita ko su i kuda idu, niti se kome oni obraćaju. Jedino po petokrakim zvezdama zaključujemo da su partizani. Kad su zafijukale mine neki su seli pored puteljka, dok su drugi produžili kao da se ništa ne događa. Nekima je odeća umrljana krvlju. Ili su ranjeni ili su teglili ranjenike.

Smrdi od eksplozije. I vonj nezakopanih leševa se oseća iako je hladno. Nekoliko mrtvih drugova, poginulih u poslednjem jurišu, ostalo je ispred naših položaja. Ranjenicima se pravovremeno ne ukazuje pomoć. Referent saniteta u bataljonu, drugarica Mara Kusturić, trudi se da previje što više ranjenika. Milu je uz slomljenu nogu privezala pušku. Mada smo u šumi, pogodnije drvo nije našla. Ni zavoja nema. Košulje mrtvih su zavoj za žive.

Čini nam se kao da nikada nijednu borbu nismo dobili. Bataljon je proređen. Jedino kad Nemci napadaju vidi se da nije skrhan, ljudi kao da se razbude, živahnu. I sve češće iznemoglim glasom prete Nemcima: »Odi da te pojedem!« »Majku ti švapsku, 'oćeš našeg mesa!« »Kosti će ti istruliti u ovoj šumi!...«

Po podne smo bili relativno mirni. Predveče je obnovljen dvoboј. Borci kao da prvi put gađaju: žale se da ih usled trzaja zglob ramena zaboli i onda utrne. Gundjanje je prestalo. Upale oči na izmršavelim licima nasaduju zelene uniforme na mušice oružja. Za koji minut tegobe se zaboravljuju. Maštanje o smeni i hlebu prestaje. Opet smo jedna misao, iako zakratko.

Tek što se spustio mrak, puteljkom prođe neka jedinica u dosta dugačkoj koloni. Na začelju se čuje rika govečeta. Jednog pa drugog. Kao da mi pred oči iskrsoše kazani u kojima se kuva meso. Sutradan sam čuo da su se mnogi drugovi na položajima obradovali. Očekivali su da će dobiti parče goveđeg mesa. Neki su se hvalili da im je satima voda išla na usta, izazvana rikom goveda. Sa željom da se nahranimo proveli smo i ovu noć, uoči 6 juna.

Puca zora koja nam neće doneti nikakvo poboljšanje. Začudo, Nemci miruju kao da su u dubokom snu. Dva slavuja, tu iza nas, vezu veselu pesmu Košuru, brdu patnji. Kao da se nadmeću ko će duže da istraje. Jedan je u vrzini ispod položaja druge čete, a drugi bliže desnom krilu. Pomiclih: pesma za naš bataljon, za mnoge poslednja. Znam da ćemo se teško izvući iz neprijateljskog zagrljaja. Više nije nikakva tajna da smo u obruču. Sirogojno podiže prćasti nosić iz naslaganog lisnatog granja koje koristi kao zaklon, pa doviknu drugu s leva, pokazujući na žbun odakle peva slavuj:

- Čuješ, Boronja! Onaj 'oće pesmom da nas nahrani.
- Ptica ko ptica!
- Jel' da lepo peva? — nasmeja se Sirogojno.
- Pusti pesmu k vragu.

— Kod mene, znaš, u mome selu, čim grane prolećno sunce, slavuji pevaju na sve strane. A ima li kod tebe slavuja?

Pitanje je ostalo bez odgovora. Boronja nije slušao Sirogojna. Utom neprijateljski mitraljez odbroja nekoliko rafala. Prenusmo se kao iz polusna. Očekivali smo da će Nemci jurišati. Pronese se vest da je Mile Kozmar, kasapin iz našeg bataljona, prethodne večeri ukrao jednu izmršavelu kravu iz komore jedinice koja je prolazila puteljkom, ali su ga uhvatili. Jedinica je imala dve krave koje je čuvala radi mleka za ranjenike i bolesnike. A Mile nije mogao da gleda svoje bolesne drugove. Prvi put u životu je ukrao.

Sa bukava na malom uzvišenju iza naših položaja pogled je dopirao daleko u neprijateljsku dubinu. Pokušavali smo da sa njih osmatramo. Nemci su nam ubili jednog druga koji se stropoštao sa visine. Mitraljeska zrna su često češljala grane

ovih bukava. I sad se jedan drug uspeo visoko i dogledom osmotrio neprijatelja. Još nije kročio na zemlju, a zrna počeše krckati grane i ostavljati ožiljke po stablima.

— Noge mi drhte, jedva sam se popeo, a još teže sišao — reče borac kad se dotače zemlje.

— I ne vidim dobro: gledam gore kroz dogled, sve mi mutno, drveće igra... Došlo vreme da umiremo od gladi.

Prvi put otkako smo partizani jedemo šumsko bilje. Ljudi na smenu skidaju koru mlađih bukava i ispod nje stružu potkoricu. Neki su preko puteljka našli jagorčevinu i kiselicu. Hvale se da ovo bilje nije loše. Malo kasnije njih nekoliko počeše da se previjaju. Zaboleo ih stomak.

Sve nas tišti ista muka: hrana i smena. Možda ovo drugo i ne bi izazivalo osećanje tegobe kad bismo se nahranili. Divlji luk i potkorica od bukava ne mogu da utole glad koja razgoni misli, odremljuje, siše srž iz kostiju. Ljudi su se ušiljili. Telo je lako, samo je glava na istančalom vratu teška.

Gledam naš položaj koji se pružio po leđima Košura. Ljudi se više ni iz pozadine ne vide dobro. Nekoliko dana smo tu, pa su imali vremena da podešavaju svoje zaklone, kako bi im bilo što udobnije i kako bi se što bolje zaklonili. »Udobnije« to znači izrađen rov za ležeći stav sa otvorom za ceđenje vode, sa nabacanim granjem na kome se može ležati a da se telo ne pokvasi. Stiče se utisak da borci uređuju svoje zaklone kao da će tu ostati ko zna koliko dugo.

— Ko će večeras u patrolu? — pita komandant Božo. — Dvojica treba da krenu duž potoka Hrčavke...

— Ja ću! — diže se Ratko Gerzovac. Javi se još jedan drug.

U tom pravcu komandant je slao nekoliko patrola, ali se niko nije vraćao. Borci su ovo patroliranje nazvali »patrola smrti«, a izviđanje sa bukava »osmatračnica smrti«. Smatrao sam da su oni što odlaze u patrole ili izginuli ili dezertirali. Prethodne noći trojica naših su nestali sa položaja. Ratko je nekada bio četnik koga smo zarobili. Nehotice posumnjah u njegovu dobru namjeru kad se javio.

Opet galama. Manja jedinica prolazi puteljkom. Jedan Italijan se razvikao:

— Italijano nosi, nosi, a nema mandare! Neće više! Ide Italijano u ... materina.

— Idi, bre, ko te zadržava! — nabusito odgovori jedan partizan. — Eno ti ga tamo Švaba!

— Idi ti Švabo! Ja volim da radi...

Bilo je više Italijana. Dvojica su imala puške i petokrake na kapama. Ostali bez oružja. I oni su malaksali, ali vrlo govorljivi. Drugarica Stanka Borovi lako otskakuta na stazu i reče komesaru jedinice da su nemački položaji blizu i da je galama nepoželjna.

— Tebi kao da je sve potaman? — obratih joj se kad se vratila. — Trčkaš živahno poput veverice.

— Tako izgleda, a svaki dram tela je gladan; osećam kako kopnim. Iz dana u dan sve više.

Drugarice kao da mnogo ne uzrujava veoma delikatna situacija. Milena Sitarica uporno »pronalaže« tifusare na položajima. Još na Šćepan-Polju dobila je zadatak da motri na sve nas i čim kod nekoga uoči znake tifusa, da ga izoluje. Olga Matić, nekada mala, zdepasta i punih obraza, sada je izbuljena, potamnela, ali se još nije požalila da ne može izdržati. Zora i Slavica Gulin su skoro po ceo dan deljale opnu ispod bukove kore i leno je žvakale. Nisu išle da traže divlji luk. Stizale su da obave i druge poslove: previjale su ranjenike, izvlačile mrtve drugove, donosile vodu na položaj (ne toliko da je borci piju koliko da isplaču usta, »zardala«, lepljiva). Dok je bilo dovoljno municije, prinosile su pune redenike mitraljescima, a otkako je naređeno da se dugim rafalima gađa samo kad neprijatelj juriša, toga posla su oslobođene. Još jedan posao su drugarice obavljale bez zaduženja: obilazile su drugove u zaklonima i sa njima provodile po koji minut. To su činile sve, nekako toplo, delovale su razgalujuće. Dok je Danica Milosavljević i u jurišima i u odbrani uporedno učestvovala sa drugovima, Zora i Slavica su obično tešile ranjenike. Govorile su: »Lakše je ranjenicima kad s njima razgovaramo, zaboravljuju na bolove«.

Zapraštaše nemački mitraljezi. Primetih da se neko surva sa »osmatračnice smrti«. Istovremeno zapijukaše mine. Zamagliše vidik prema neprijatelju. Zatim, opet tajac. Neko jauče. Vidim jednog borca baulja sa položaja. Napreže se, grabeći rukama rastinje. Leva noga mu omilitavila. Sve glasnije kuka. Tri drugarice u pognutom stavu priskočiše mu u pomoć i odneše ga.

Juče su se dobro čuli neprijateljski ranjenici. Oni su odmah previjeni, dobili su injekcije, za dva-tri sata našli su se u bolnici. Nad njima će bdati lekari, bolničke sestre, biće upotrebljeni mnogi lekovi. Ako izgube krv dobiće drugu, litar, dva, tri. A naš Miroljub koji baulja? Ne znam da li će se naći tople vode da mu drugarice operu ranu! Krv mu neće isteći, nju je isisala vlaga Košura zajedno sa poslednjim atomima snage. Zna samo za partizansku negu bez belih mantila i mekih kreveta, koja će i njemu sada biti pružena. Još nešto zna: ta nega koju će osetiti nije po sili dužnosti, uzvrat za nedeljnu ili mesечnu platu u novcu. Ona se pruža da bi želje koje su u nama vrile i sada nisu ugašene, opet postale neugasiv plamen; da naša reka nikada ne presahne obiljem vode. On hoće da naša jutra budu samo naša, ali za ostvarenje takvih želja plaća se skupa cena. Eto, Miroljub već odavno plaća, sada je već izbrojao poslednje pare.

I ovaj drugi dan se osnurao. Nikad se više neće povratiti. Čamimo u zaklonima. Izviđač je sa bukve primetio da su Nemci postali pokretljiviji nego obično. Očekujemo napad. Ne bi se moglo reći da su oni ljubitelji noćnih okršaja.

Moglo je biti oko pola noći kad su udarili. Naročito je bio žestok pritisak na treću četu. Među prvima je poginuo vodnik Ljubiša Maksić, brat Rodoljuba Maksića, komandira čete.

Plameni jezici mina i granata pokazuju se na sve strane. Nemci počeše da krešte: »Forverc!, »Forverc!« — razaznaje se u zaglušnoj pucnjavi. Naši štede municiju. Rečeno je: povlači za oroz samo kad vidiš neprijatelja. Naši raketama obavjavaju poprište, da bi se videlo dokle su Nemci prišli. Primećujemo — privlače se puzeći između bukava. Pokušali su juriš.

Zasuli smo ih bombama. Povukli su se bežeći ka svojim položajima. Ovaj napad ih je koštao dosta žrtava. Jedino su malo dublje prodrli u rejon treće čete.

Pred jutro smo saznali da je treća četa znatno proređena. Izgleda da su mnoge iz ove čete Nemci iznenadili na spavanju. Istina, izdržali su pritisak, ali kad se neprijatelj povukao, »povukli« se i oni. Deo boraca je iza svojih zaklona dočekao jutro. Komesara Milanovića, komandira Maksića i desetaka boraca nigde nije bilo. Pričalo se kasnije da je u pometnji neko (verovatno u magnovenju) »naredio« te su oni napustili svoja mesta. Ova grupa iz treće čete nekako se probila kroz neprijateljski obruč. Negde u Bosni su sreli druga Rodoljuba Čolakovića i izneli mu neke pojedinosti iz borbi kod Sutjeske.

Toga jutra doživeli smo još jedno iznenadenje. Ratko Gerzovac je prethodnog dana predveče otišao u patrolu. Brzo se izgubio od svoga druga s namerom da dezertira. Probijajući se noću kroz šumu svugde je nailazio na Nemce. Čim bi ih primetio ustuknuo bi, pa pokušao na drugoj strani. Kad je već skoro pao od umora seo je i razmišljao.

— Tako, mislim ja šta da radim? — pričao je svojim drugovima. — I da se probijem gde bi posle? Četnicima? — ni za živu glavu; oni bi me sigurno ubili, a kod kuće se ne može nezapažen opstati. Pretresi su česti. Čujem ja njištanje konja. Pomislih, da je parče mesa... Sedim na brdašetu. Znam, gledao sam s jedne strane silnu vojsku, preplavila je brdo, a s druge ljude koji se jedva vuku, skoro izbezumljeni od gladi i bolesti. Zar napustiti one s kojima sam podelio toliko dobra i zla!... Svoje ljude koji se jedini bore širom zemlje za pravu slobodu...

Digao se Ratko i otišao odakle su se čuli konji. Nekoliko ih je bilo privezanih. Polako se privukao i odvezao dva koji su bili natovareni korpama hleba. Poveo ih je kroz šumu. Ali, jedan Nemac, valjda stražar, čuo je lomljavu grančica i počeo nešto da više. Ratko je požurio i odmakao. Čuo je kako Nemac »sakramentira«. On je mirno produžio. Zorom se našao među svojim drugovima. Tek što je dan poodmakao svi su dobili po

parče kuvanog mesa i hleba. Kakvo iznenađenje, kakvo zadovoljstvo.

— Video sam one naše jadnike — pričao je Ratko svojim drugovima. — Tamo dole pored Hrčavke Andriju, a čak tamo dalje Rista.

— Gde si ih, bre, video, s kim naopako? — prekinuše ga.

— Jutros, bilo je dobro svanulo, ja vodim konje i vidim Andriju, prepoznao sam ga, udarilo ga i razbucalo grudni koš. Valjda znate da se pre nekoliko dana i on bio javio u »patrolu smrti« ...

Naši izviđači su ustanovili da neprijatelj vrši pripreme za novi juriš. Borci su upozorenici da Nemci smeraju jači napad i da se o svakom metku mora voditi mnogo računa. Kako ljudi isto misle! Da li bi neko bio spreman da pomisli da se radi o dogовору? Jovo »brkajlija« reče:

— Svejedno mi je da li će napadati slabije ili jače. Ostaću iza ove bukve dok ne poginem.

To prihvatiše Milun i još neki. Istovetno mišljenje. Nikakva sumnja i strah ih ne glođu. I, toga dana, 7 juna, bilo je oblačno. Više nas nije interesovalo ko prolazi puteljkom, koga branimo već nekoliko dana. Znamo da on vodi za Milinkladu. Moramo ga još braniti, to je izvesno. Nema više danonoćnog defilovanja stazom. Valjda su najzad svi na svojim mestima. Valjda nismo mi osuđeni da do poslednjeg daha ostanemo na omrznutom brdu. Šta li je sa naređenjima? Imamo li s kim drugim vezu osim sa rasutim latalicama?

Kao pritiskom na dugme grunuše Nemci uzduž položaja. Verovatno nijedno njihovo oružje nije ostalo tada da ne dejstvuje. Sa naše strane samo pokoji rafal iz mitraljeza. Borci — skoro ravnodušni. Bledo-tamna put njihovih lica zabrinjuje. Svaki je bolestan. Ako ni od čega drugog, a ono od gladi. Zagjurili su glave nisko iza zaklona i samo povremeno, za delić sekunde, ošinu pogledom prostor ispred sebe da ih Švabe ne bi iznenadile svojim nailaskom.

Otuda vrše pritisak, reklo bi se, kao nikad ranije. Lokalnim jurišima hoće da nam skrenu pažnju na tu stranu; ili da bi još bolje ispitali jačinu i rešenost naših ljudi da brane

položaje po svaku cenu. Tamo kod 1-vog bataljona ozbiljno vrše juriš. U zaglušnoj tutnjavi pokatkad se razazna urlanje Nemaca koje vетar donosi.

Nemci koji pokušavaju puzanjem da se prišunjaju rovovima, stapaju se sa zelenom okolinom. Nije ih lako primetiti. Borci se žale da teško pogađaju. Nišani im igraju, a cilj beži iz zareza. Neprijatelj sve besomučnije navaljuje. Prinuđeni smo da gađamo najgušćom vatrom. Prisećamo se komandan-tovih upozorenja: »Oskudni smo...«, ali šta se može. Dva streljačka stroja pužu k nama u neprekidnom lancu.

— Držite se, drugovi! — jedva se čuje nečiji glas.

— Udri, pa ga živa grizi! — malo kasnije nadvisi nečiji bariton.

Svako za sebe psuje Nemce i preti. Grane padaju sa bukava kao da ih desetine sekira sasecaju. Stabla su procvetala ožiljcima; na sve strane fijuče, pljaska, puca, urla, lomi se. Predosećamo da ne možemo izdržati pritisak. Tri naše desetine su se povukle za po nekoliko metara. Borci već bacaju bombe na prvi neprijateljski stroj. I drugi se približava.

Odjednom se tamo kod Nemaca uz jaku eksploziju podiže veliki stub crnog dima. Naši pogledi se zalepiše na to mesto. Za delić sekunde kao da zaboravismo na odbranu. Nešto kasnije opet se prolomi eksplozija kod Nemaca. Mi se ozarisimo. Opet kod njih šiknu crn dim, pa opet.

— Naši topovi! — viće neko.

— Da vidite kako i komunisti tuku! — dopunjue drugi.

Nemci ustuknuše. Borci, naročito oni koji su se bili malo povukli, dobiše novu snagu. Navaliješ kao da imaju rezervne živote. Nemci uzmiču. Poneki beže. Kako je lepo gledati neprijatelju u leđa kad beži. I gađati ga.

I ovaj, svakako jedan od najžešćih napada, uspešno smo odbili. Čak smo zaplenili jedan mitraljez sa nešto municije. Docnije smo saznali da je partizanski top dejstvovao na Košur sa Ozrena.

Proleće je rano počelo. Još u martu smo u dolini Neretve gledali kako se povetarac igra beharom procvetalog voća. Nadali smo se bogatom rodu.

Posle odbijenog juriša, jedan borac je za Nemcem prešao svoj položaj i tamo našao nekoliko jagoda. Brzo se povratio u svoj zaklon i doneo tri sitna ploda. Vest da su pronađene jagode potstakla je mnoge da ih traže.

Desetak metara ispred naših položaja progrevljalo je sunce toga dana duže nego ranije. Naši zakloni su se nalazili u debeloj hladovini, ne zato što smo mi to hteli, nego što smo morali da podesimo položaje prema zemljištu. Zrelih jagoda nije bilo u hladu. Tamo, gde je ponekad grejalo škrto sunce bilo ih je. Svi smo ih primetili. Ali, kako doći do njih? Onaj drug koji ih je već kušao, pokušao je da otpuže i da ih opet uzbere. Snop neprijateljskih zrna vratio ga je.

Pred nama je privlačan mamac. Dvadesetak koraka ka neprijatelju, negde i bliže, ispod širokog nežnog lišća, virile su crvene jagode. Naši pogledi nisu više neodređeno bludeli ili bivali pripojeni uz neprijateljske položaje. Domet očiju sada je bio kratak, a želja velika, dostižna po cenu velike odlučnosti... Svi bi hteli da okvase lepljiva usta miomirisnim plodom krupne šumske jagode. Domaći se šake ovoga voća — to je postao motiv postojanja, svrha upornog bdenja na Košuru, bliži zadatku koji se stapao sa onim — odbiti neprijatelja.

Paprat se isprečila pogledima te se potpuno ne vide primamljive jagode, čiju su žarku crvenu boju pojačavali sunčevi zraci koji su se mučno probijali kroz pokrov grana. Poneki rafal prhne tišinom. To Nemci daruju one najsmelije koji se usuđuju da otpužu onih nekoliko metara napred. Rizično je čoveku skrenuti pažnju na opasnost koja ga vreba za nekoliko jagoda. To on i sam vidi i oseća. On je puzao ka bunkerima, jurišao i kundakom tukao neprijatelja, često radi onoga neposrednog, najbližeg cilja — hleba. Zar se i onda nije ginulo!? Sada, radi ovoga cilja, pregršti jagoda, isto se gine. Nije li sada za čoveka šaka jagoda vrednija od tanjira vruće čorbe sa mesom koju je pojeo na Borovnu?! Sada, kad ljudi žvaću praznim ustima i psuju Nemcu sve što se može psovati?

— Idem da odaberem koju! — reče Borović drugu do sebe.

— Poginućeš, ostavi čorava posla — odvrati ovaj.

Nikola Martinoski: PALI BORCI (crtež)

— Danas ili sutra, svejedno! — odmahnu rukom, pa odloži pušku na stranu.

— Slušaj, Boroviću! Ponesi i meni koju.

— Idi pa beri. Suviše si mudar.

— Ama, nekako, ti si, znaš, ti si slobodniji.

— Da, pevam ti pesmu! — kaza i krenu.

Stičem utisak da ga niko ne bi mogao odvratiti. Da li je ovo nagon za samoodržanjem i srljanje u smrt u svom jedinstvu? Kad mu je drug rekao »poginućeš«, Borović je razrogačio upale oči. Bio je spreman, činilo se, da prekrši osveštani zavet drugarstva, da se posvađa sa drugom, možda i da ga udari. Niko ga nije mogao zaustaviti. Glad — nagon koji tera ljude da čine svakojake istupe. Tada sam stekao utisak da glad može naterati čoveka na herojstva, a s druge strane i na kukavičluk. Zavisi do koje mere ga je obujmila. I Boroviću nije mnogo trebalo pa da izgubi kontrolu nad svojim postupcima. Sad je prilepljen uz zemlju puzao. Tamo podalje, vidim, još jedan borac puže. Bio je nesmotren. Kad je dopro do jagoda halapljivo je nabrazao nekoliko komada u šaku i podigao glavu da ih stavi u usta. Postao je cilj dva neprijateljska mitraljeza. Jagode su mu svakako ostale u ustima, a on bez reči i pokreta ostade među bujadi i jagodama.

Borović je bio oprezniji. Obrstio je one oko sebe. Kad Nemci pripucaše, on se uspešno vrati u zaklon sa šakom jagoda.

— 'Oče li biti koja za mene? — obratio mu se drug.

— Sa koliko si zadovoljan?

— Pet-šest.

Borović mu sa osmehom dade sve, bilo je dvadesetak komada.

Ceo dan je trajalo natezanje sa jagodama. Oni smeliji su se izlagali smrtnoj opasnosti. Trojica su poginuli. Toga dana i neprijateljski avioni su nadletali. Očekivali smo kad će nas zasuti bombama. To nisu učinili.

Noć uoči 8 juna protekla je mirno. Zadah leševa koje su granate i mine izbacile iz plitkih grobova oseća se više nego ranije. Iako smo veoma priviknuti na svakojake ratne prizore, ipak pomisao da se oko nas, možda u najneposrednijoj blizini,

nalazi parče mesa nekog našeg druga, stvara neprijatno osećanje, koje se pojačava kad povetarac prestane i vonj leševa postane skoro nepodnošljiv. Tu-i-tamo zvezde prodiru kroz naslage oblaka. Pretpostavljamo da će nas sutra avioni uz nemiravati.

Tek što se razdanilo, zujanje aviona potvrđi naše zebnje. Tamo dalje čuju se eksplozije avionskih bombi. Primećujemo eskadrile lakih bombardera. Nije vedro, ali nije ni tmurno kao što je bilo prethodnih dana.

Sa nama se već nekoliko dana nalazi i prateća četa sa komandirom Dragojlom Stojićem. Oni su nam pomagali u napadima i odbrani. I oni su otišli na naše položaje da bi »okušali sreću« sa jagodama. Nije im dobro polazilo za rukom. Dva izviđačka aviona, smenjujući se, stalno su nadletali naš bataljon. Zahvaljujući dosta gustoj šumi nisu nas primećivali. Ali, one koji bi otpuzali po jagode mogli su primetiti kroz proredene grane ukoliko avion nisko leti.

— Dokle će ova »Roda« zujati nad našim glavama? — reče Dragojlo kad se vratio iz »obilaska« položaja.

— Dok joj se ne smuči! — odgovori mu zamenik komandanta.

— E, da imamo oružje kao oni s one strane i treći deo hrane, mi bi carevali.

— Već odavno bi sedeli u Sarajevu.

— I Beograd nam se ne bi mogao odupreti.

— On je naš, što da se odupire.

— Mislim na Nemce u njemu...

Razgovor je bio u toku kad se opet ukaza izviđač. Leteo je nisko. Dragojlo priskoči mitraljezu i bez ustezanja ga podiže. Kratkim rafalima istrese poslednji šaržer na avion, koji je bio nad našim glavama. Gust crn dim poče da kulja iz njega. Poče da se giga levo-desno i posrće. Zatim obori kljun zemlji i pod oštrim uglom poče da pada. Sa položaja borci viču:

— Alal' vera komandire!

— Osevapio si se!

— Udri gada!

— Nauči ih pameti, komandire!

Osmesi na izmučenim licima. Već odavno nisam video ove ljudе da se svi smeše, da odražavaju ushićenje za uspeh koji je postigao jedan čovek, njihov drug. U dnevnik koji sam neuredno vodio zapisah: »I mi smo kao ova šuma: radujemo se proleću, ožiljci ostaju po nama, mnoga stabla su prestala da žive. Da li je tako? Naša rasuđivanja nisu pouzdana.« Da, tako je sa bukvama, tako je i sa nama. Mesto gde je uništena bukva, kultivisano je njenim postojanjem. Na starim panjevima uza rašće izdanci, još stasitiji i otporniji. Njih neće tresti šedit i ekrazit, one će biti očeličene sokovima iz žila predaka. Nije li tako i sa nama posustalim na krčevini života!?

Velikih uzbudjenja u ovim prilikama nije moglo da bude. Obaranje aviona sve nas je ozarilo. Oteo nam se smešak, ali nije bilo onog beskrajnog zanosa kao nekada, komentara koji nisu prestajali satima pa i danima. Oboren avion nije dovoljna cena koju je neprijatelj platio za naše gubitke.

Jagode su opet postale želja mnogih boraca. Možda svih nas koji smo na Košuru. Neki su ih uporno gledali smerajući da noću otpužu do njih. Bilo je i takvih koji su se žalili da ih je vid izdao, jer ih ne primećuju. Poneko se usudi i oprezno se dovuče do zrelih plodova. Tu-i-tamo su »ilegalno« organizovane smene za »napad« na jagode: najpre ode jedan, pa drugi, pa treći. Dvojica su zaradila rane.

Skoro pred smiraj sunca primili smo naređenje za pokret. Kad padne mrak trebalo je da krenemo u pravcu Lučkih Koliba. Rekoše, čim prođe jedna baniska jedinica dobićemo smenu. Puteljkom retko ko prolazi. Na Barama se vodi neprekidna uporna borba. Tamo tutnji, kod nas odjekuje. Verovatno je tamo odjekivalo kad kod nas zamumlaju granate i mine.

Rukovodioci su pošli da saopšte borcima naređenje za pripremu pokreta, kako bi ovi prestали sa »jurišima« na jagode. Baš tada primetih da trojica boraca pužu ka jagodama, na položaju 2-ge čete. Požurih da im saopštим odluku kako bi se ova trojica povratila. Ali, nisam stigao na vreme. Bili su suviše smeli. Nemci su ih primetili. Počeli su da štenuju mitraljezi i automati. Zasuli su ih kišom zrna. Nijedan od ove trojice se više nikada nije podigao.

Vest da se pripremamo za pokret nisu primili drugovi na položaju sa velikim oduševljenjem. Pre bi se moglo reći — sa izvesnom strepnjom. Kad im rekoh da čemo za sat-dva krenuti i da će nas smeniti Šesta istočnobosanska jedan me upita:

— A 'oće li biti da se nešto pojede?

— Valjda će se tamо nešto naći — neizvesno pretpostavih.

— Ko zna da li čemo moći hodati, već smo zaboravili kako se kreće nogama.

Tama obavi okolinu. Crne prilike koje se ne primećuju na otstojanju većem od dva metra, ustaju sa zemlje, a druge lēžu. Smena. Iskupljamo se na puteljku koji smo uporno branili i odbranili.

Četvrti bataljon! Neverovatno! Prvi put posle dolaska na Košur pregledno vidimo koliko nas ima. Kolona je veoma skraćena. Nikada nije bila tako kratka. Nekada je kolona jedne naše čete bila znatno duža.

Krenuli smo bez reči. Krenuli smo stazom u pravcu Lučkih Koliba. Na puteljak se niko ne okreće. Pod nogama nam je ugažena staza. Pored nje neki borci za koje se ne zna jesu li živi. Tifusari, svakako. Košur ostaje za nama, nem, crn i pakostan. Na njemu su ostali haši drugovi, mnogo njih, oni koji su se zaista borili do poslednjeg daha, drugovi i drugarice koji ga nikad neće napustiti. Rekoše, bataljon je izvršio zadatak.

Odmičemo. Ne tako posustalo kao što smo se pribojavali. Smeša sete i izvesne doze straha sa Košura kao da pospešuje naše kretanje. Kao da je brojni neprijatelj ostao na spavanju, a mi mu izmakli iz sigurnog zahvata. Koješta, mi mu nismo bili zalogaj. A on je hteo da nas u slast samelje. Ne ide to lako: nije teško gutati ohlađen kačamak ili gnjilu mušmulu. Ako je kačamak vruć oprlićeš usta i izbaciti vreo zalogaj. Ili, ako nisi mušmulu danima držao u slami da bi ugnjilela, već si je zagrizao tek sa grane odbranu, skupiće ti usta, nećeš je samleti, pljucnućeš i opsovati. Desi se da mušmula stoji deset dana u slami, ali ti opet skupi usta u prsten kad je zagriseš. Ne da se, otima se. Uopštavam što čujem:

— Mi smo ugnjilela mušmula! — šapće mi Ive kad smo posle sat-dva pešačenja seli da se odmorimo.

— Zrela može, gnjila ne! — rekoh. — Da smo takvi
nama bi se onaj mravinjak na Košuru nasladio.

— Nisu oni imali snage, kao i mi. Neki drugi bi nas već
odavno sravnili sa zemljom.

— Što ti ne preletiš u svoj rodni kraj, tvoji bi te lepo
dočekali! — upada u reč Jovo Nego.

— Eh, kad bi moglo...

— Eh, kad bi oni mogli da nas se najedu. Ipak smo kačamak s vatre...

Šuma, samo šuma. Tu-i-tamo otravljenе čistine. Kolona
se rasteže pa skuplja. »Veza« — cede s čela kolone. Upozorení
smo da je opasno dremati. Urvine mame posustale i pospane.
Staza se i ne vidi, slediš leđa druga ispred sebe. A ako on
skrene, dvojica-trojica će za njim nizbrdicom kao niz nos. Ako
nije jendek, čuće se samo »auh«: neko će udariti glavom o
stablo ili se saplesti o vrzinu.

Kad su zabrujali avioni bilo se razdanilo. Oblačno je.
To ne smeta neprijateljskim mašinama, lete nisko kao da bište.
Gađaju iz mitraljeza i gde ne treba, uprazno. Nas ne prime-
ćuju. Ipak smo vrlo oprezni. Čim se približi zujanje motora, mi
se zaklanjamo. Jedan avion se nakreće čas na jedan čas na
drugi bok. Tamo podalje, možda negde u rejonu Sutjeske, pot-
mulo odjekuju avionske bombe i artiljerija.

Lučke Kolibe, 9 jun. Već poodavno brigada nije bila na
okupu. Sada smo svi tu. Prvi bataljon je došao zajedno s nama.
Veoma su i oni nastradali. Malo ih je ostalo. Brigada — neve-
rovatno: stotinak boraca, nema više. Stradali smo kao nikad
ranije. Ne znam otkuda kuvano meso koje smo dobili. Potkre-
pili smo se dobro.

— Kad bi svaki dan dobili kao danas! — reče jedan
borac.

— Samo da se krećemo, to je moja želja — prihvati
drugi.

— Imaš pravo: ako danas ne nađemo nešto, sutra mora
da bude.

— Naravno. Na Košuru nam niko nije htio doneti. Uostalom, nikada ni ranije nismo dobijali na tanjiru, nego skidali sa neprijateljskog oružja.

Kako žarko želimo da se izvučemo iz obruča. O tome se naveliko vode razgovori među nama. Onda bi bilo hrane. Popunićemo kratke kolone, oporavićemo se od bolesti i umora.

Naređeno je da u toku noći krenemo prema Košuti, šumovitom i kamenitom planinskom uzvišenju. Postoji mogućnost da neprijatelj nađe iz toga pravca. Čim se spustio mrak pošli smo i ubrzo stigli do cilja.

Košuta! Koliko nas potseća na Košur, a sličnost samo po nazivu. Ježimo se od svega što nas potseća na brdo koje nam je odnelo snagu, drugove, zdravlje. Kao da je i mladost naša ostala тамо. Onih nekoliko dana bila je godina, deset. Dani dugački, svaki za sebe težak, sutrašnji je teži od današnjeg. Ipak, ovde smo mirni. Poseli smo neprekidni položaj prema uzvišenju i držali ga do 10 juna, do pada mraka.

Vest koja nas uznemirila: Nemci su prodrli i zauzeli deo puteljka kod Košura. Šesta istočnobosanska brigada, koja nas je тамо smenila, nije izdržala pritisak. Ona je za našim petama prispela u Lučke Kolibe. Ali, nismo verovali da je time bilo već sve svršeno, da su naši bivši položaji izgubljeni. Naši mrtvi drugovi, napori, mnogo šta našega je тамо ostalo. Neka praznina je u nama ispunila do sada pun prostor. Izgubili smo nešto što je nama pripadalo, nešto skupo i, možda, to nismo znali, još potrebno. Zar se morao izgubiti puteljak?! Zar smo mi morali saznati za to?! Vidiš, komesar čete pokunjen, neki borci žure mračnim pogledom u dolju. A da smo mi bili тамо? Možda ne bi izdržali pritisak. A zar, opet, nisu тамо bila pokuljala dva lanca na nas? Šteta. Da smo ostali, creva bi nam još više istanjčala. Neko je pregažen. Možda je svejedno: mi ili neka druga jedinica. Bolje je što smo izmakli. A da li je bolje što je puteljak kod Košura izgubljen? Kuda će proći ostale jedinice iz rejona Sutjeske: Savina divizija, Prva dalmatinska?

Rekoše: ranjena Ranka partizanka prispela sa Sutjeske. Ona je, kazaše, iz Prve proleterske. Ko zna kako je bila dospela

tamo. Kad je krenula stazom pored Košura, Nemci su bili već presekli puteljak. Projahala je na belom konju, usred dana. Ponegde je išla šumom. Nedaleko od Košura naišla je na jednu drugaricu takođe ranjenu. Obadve su zajedno dojahale. Da nisu opisale put kojim su prešle, niko im ne bi verovao u priče da tamo ima mnogo Nemaca, da su u pokretu, da po šumama ima naših ranjenih drugova itd. Govorilo se da je ona poslednji partizan koji je prošao puteljkom. Priklučila se grupi Glige Mandića. Odmah za njom Nemci su sklopili čeljust, tako da se više nije moglo stazom prolaziti.

Mrak se spušta. Mi smo već bili dobili naređenje za prikupljanje. Znači, napustićemo Košutu. Važno je da se krećemo. Najradije bismo da nigde ne ostajemo više od desetak časova. Eh, kad bi se naše želje mogle ispunjavati. Kako su različite, sada, uzavrele, mnoge nedostižne, dečačke... Da se što pre završi rat — to svakoga tišti. Ali samo sa ishodom za koji smo tako mnogo dali. Nikako drugačije. Ljudi o tome razgovaraju:

— Još pet Košura ču podneti samo da budemo ljudi... Da mi ne kroji kapu onaj moj Gliša kavgadžija, što ubi čoveka i ni dlaka mu sa glave nije falila.

— Veliš, da ne argatuješ.

— Ama, gladujem sada da ne gladujem u miru. I deca moja da ne gladuju. Kako li su sada, jadna, ni ona nemaju ništa jesti, verovatno; ah, neće valjda dugo...

— Kad bi bilo samo gladovanje!

— Zagriz'o si, sinko majčin, sad žvaći do kraja. Nazad se ne može.

— I da nisam zagriz'o ranije, ja bi to sad učinio. Treba li da ti se zakunem?

— Ti si svestan, radnik, a šta da kažeš za onoga seljaka — golja!

— Kako šta da kažem! I on je među nama. I seljaci k'o i radnici: neko se bori da bi živeo bolje, a neko da ne gleda nepravdu.

— Da, da! Kad se rat završi: uvek će mi se krčkati kačamak na šporetu.

— Nisi rek'o sve: ako dočekaš kraj.

Opet smo jedan za drugim. Znamo da ćemo uskoro vršiti proboj. Sa našom brigadom je trebalo da krenu Šesta istočno-bosanska i Druga dalmatinska. One će kasnije. Noć kao i ostale poslednjih dana: neprozirna, puna vlage. Zelenilo miriše, prohладно je. Pravac Stružinsko Brdo — Ratkovac. Iako smo skoro ceo dan mirovali, osećamo umor. Zastanci su česti.

Celu noć smo pešačili. Noge se udrvenile, bride. Oči su najumornije. Čim je svanulo, živahnuli smo:

— Nema aviona, možda ćemo danas biti mirni.

— Čekaj, dok se malo više rasane. Iako je oblačno, doleteće. Da se slučajno ne plaše naših lovaca?

— Može im i Dragojlov mitraljez očitati očenaš. Nije ono na Košuru bio slučaj. Čuje se da i druge jedinice obaraju.

— Srećni smo što je ovde šuma.

— Ako ti srećom nazivaš sve što te štiti od neprijatelja, onda neka ti bude.

Ljudi počeše raspravlјati o sreći i nesreći. Gegamo i pričamo. Neko naziva zeleni ogrtač srećom, a neko to što ga Nemac promašio sa deset metara. Jedan veli da srećom naziva pola sanduka municije što je našao u šumi, a nesrećom kad zaostane iza kolone i zaspi na ledini, Nemac naiđe i rani ga.

Toga dana, 11 juna, avioni su nadletali, ali nas nisu gađali. Odmičemo. Intendanti su pronašli hleba. Tvrđ, ali dobrodošao. Izgleda, zaplenjen od Nemaca. Tek oko podne smo prispeli u selo Ratkovac. Bili smo na oprezi. Očekivao se neprijatelj.

Razgovarao sam sa dosta boraca iz bataljona. Kao da se u ljudi vraća otsutna snaga, sporo, jedva uočljivo. Nikome nije svejedno gde je neprijatelj, hoćemo li se uspešno probiti. Iscrpenost je utukla osmehe i osećanja koja ih potstiču. Izgledamo suviše zreli, stari. Ni dečaci — Perica, Sirogojno, Kojadinović — ne vragolišu, kao da su i oni razmenili četvrtu desetinku godina.

Ako se može govoriti o nekom odmoru tokom Pete ofanzive, onda je to za naš bataljon bilo u Ratkovcu. Bolje rečeno — odmorili smo dušu. Iako su borci čamili u nanizanim zase-

dama, to nije bilo ono dosadno, iznurujuće ležanje i čučanje. Ovde smo se kretali jedan drugom, razgovaralo se i, nadasve, znali smo da tu nećemo ostati dugo, što nas je okrepljivalo. U nama nisu odzvanjali prigušeni krizi dosade kao na Košuru, neka vedrina nas sve više obujmljuje.

Sledeća noć — bez promena. Kako je prijatno zaspati bez prezanja na pucanj! Tamo daleko, okolo, puca se kao i sinoć, preksinoć.

Ceo dan, 12 juna, vrzmali smo se po Ratkovcu, po položajima sasvim provizorno podešenim. Prava jesenja kiša počela je trusiti kad još nije bilo svanulo i produžila do pada mraka. Iščudavamo se drskosti neprijatelja: avioni lete veoma nisko. Kao da bište šume, traže nešto izgubljeno. Kako bismo voleli da ih urazumimo. Svakako bismo mogli imati uspeha kad bismo gađali iz mitraljeza. Znamo, viši interesi su u pitanju: prikriti sopstvene pokrete što bolje. Zato je i naređeno: ne pucati na avione, osim...

Tek što se spustio mrak napustili smo položaje i krenuli pravcem Ocrkavlje. Naš cilj je svakome jasan: preći put Kalinovik — Foča. Kolonom se saznalo da su tu poslednje veće prepreke koje valja savladati. Ne isključuje se mogućnost da ćemo se i ranije sresti s neprijateljem. Prviput otkako je počela ofanziva osećamo neodoljivu želju da krenemo ka jednom cilju. Zapravo, do sada nismo ni imali takav cilj koji bi obeležavao kraj muka; nikada nije bio tako blizu — noć hoda. Nismo nahranjeni, ali nismo ni gladni kao pre nekoliko dana. Ne bismo mogli izdržati da maršujemo celu noć da nismo pojeli opet po komad mesa. Tačno je što reče jedan drug: gladne su nam i oči. Dugo ćemo se hranići jedući i uporno gledajući u jelo.

U pokretu ka putu, prethodnice Druge proleterske su nailazile na Nemce. Nije bilo potrebe da se cela brigada razvija za borbu. Izgleda, ipak je to učinjeno. Rekoše da je pred jutro jedan naš bataljon odbacio jače snage neprijatelja koje su mu se bile isprečile.

Zora nije bila još zarudela kad smo se približili putu. Napred puca sve žešće. Cela brigada je spremna da se bori.

Pomišljamo da je to ta prepreka, još jedina ozbiljna, preostala. Nju treba prebroditi svakako.

Silovito smo udarili na iznenađenog neprijatelja. Verovatno su ga naše patrole prenule iz sna. Pršte mitraljeski rafali. Bez reči se napreduje, neprijatelj uzmiče ka putu. Pogdegde proloži bomba, zakašlje mina. Izgleda, Nemci vrlo neprecizno gađaju.

Put još nije sasvim blizu, ali je ipak na domaku. Kroz pucnjavu razaznajemo ispred sebe tutanj tenkovskih motora. Tenkovi na putu! Kao da dolaze s obe strane. Prepostavljamo: mora da imaju jako pešadisko obezbeđenje s kojim ćemo se mi obračunati. Naše nade da ćemo uskoro biti izvan obruča, poče da potkopava sumnja.

— More, da nagrnemo složno, pa šta bude! — više za sebe predlaže jedan drug.

— Ako može bez nagrtanja, u redu! — prihvati drugi i nabi glavu k zemlji, jer pored nas počeše da fućkaju zrna.

Znali smo, sad će naš protivkolac stupiti u dejstvo, valjda će nam otvoriti put. Ako on ništa ne učini, moraćemo ručnim bombama da pokušamo. Nisu se naši bombaši jednom privlačili tenkovima. Možda sada to neće biti potrebno. Gde je naš protivkolac?...

* * *

Protivkolac Druge proleterske brigade odigrao je u Petoj ofanzivi značajnu ulogu. Tobdžije su duže vreme bili zajedno sa 4 bataljonom. Pri proboru gledali smo kako dejstvuju na putu Foča — Kalinovik. U svakom slučaju o njima, topu i tobđijama, treba nešto više reći od onoga najbitnijeg — probora.

Često su tobđije iz Druge proleterske bacale najpotrebitije stvari i hranu da bi u kritičnoj situaciji izvukle oruđe u pravi čas na određeno mesto. Ljubomorno su čuvale oskudnu municiju. Dok su ostali mislili da nema nijedne granate, oni su »za svaki slučaj« čuvali jednu-dve. Dešavalо se, pre Pete ofanzive, da u nekoj manje značajnoj borbi neki starešina zatraži da dejstvuju. Njihov odgovor je bio kratak: »Nema municije! Nijednog zrна«.

U napadu na grad tobđije su često bile pred streljačkim strojem svoje jedinice, privlačeći top bliže cilju. Svojim oruđem — lično su ga obezbeđivali. Toliko puta je po štitu pljuštala čelična kiša! A iza njega zaklonjena posada vrebala je tenk.

Pri nastupanju, noću bi dovlačili svoje oruđe na blisko otstojanje. U napadu na Livno, naprimer, privukli su ga dva desetak metara od bunkera. Malo su imali municije. Izvadili su zatvarač i kroz cev nišanili u puškarnicu. Nisu dugo čekali, a iz otvora je blesnula svetlost. Neprijatelj je gađao. To je bilo dovoljno da tobđija još bolje nanišani. Dušan Kerić opalio je prvi metak iz topa. Pogodio je u otvor. Glavni bunker je uklojen. Sve je živo u njemu ubijeno. Ostali bunkeri su padali jedan za drugim i bez upotrebe protivkolca...

U Petoj ofanzivi, naredbom Vrhovnog štaba, trebalo je zakopati sve teško oružje. To je bilo u interesu rasterećenja jedinica. Na predlog posade protivkolca, borci Prateće čete su rešili da svoj top nose. Povijala se kičma Miletii, Boži, Dušanu i drugima. Smela odluka tražila je ogromne napore ljudi. Često je trebalo da se umesto konja upregnju ljudi i da iznesu topovsku cev u bespuća Zelengore. Konj koji je dotada vukao tu cev, tešku oko stotinak kilograma, nije mogao dalje da je nosi. Borci su dobrovoljno bacali i najmilije uspomene da bi izvukli svoj protivkolac. Svi su davali sve da se ne postide odluke za koju su im mnogi rekli da je neće izvršiti. Iscrpeni borci su bili živi kosturi. Da je barem nešto da se prezalogaji.

- Obnevideo sam — procedi pomoćnik nišandžije.
- Od gladi — prihvati sumorni drug do njega.
- Pogledaj butine ove naše kljuvare što sada nosi mitraljeze. Nije sama kost.
- More i koža bi dobro došla.

Selo Vrbnica. Predah. Polumrtvi konj je žvakao krupnu travu. Čežnjivi pogledi partizana pratili su pokrete njegovih vilica. Neprecizna artiljeriska vatrica, ko zna odakle, prati kolone. Jedna granata zaluta i tresnu nedaleko od konja. On kao pokošen pade. Udarilo ga parče granate. Čim se konj sruši na zemlju, borci Prateće čete odmah počeše da dreše dva mitra-

ljeza koje je on nosio. Konj je brzo bio oderan, meso skinuto, neki su malo pripekli i jeli.

— E, drugovi, ko je došao do mesa neka nosi mitraljeze! — obrati se jedan borac iz Prateće čete partizanima koji su već bili pored vatre i okretali ražnjiće.

Niko ne odgovori. Svaki se zadubio u misli. Sad je bilo malo nade da će konj smeniti tobodžije kad izidu iz ovih vrleti. Jedino ako nekog ne zaplene u borbi.

I kiša poče. Crna zemlja se raskalja. Ionako teške noge postadoše još teže. Pod krošnje drveća nije vredelo ići. Trebalо je što dalje izmaći neprijatelju, probiti se iz obruča...

— Ko zna da li ćemo je ikad upotrebiti — reče prvi od trojice koji su nosili cev.

— Teško je u to verovati. Pre ćemo izginuti — odvrati drugi. — I te municije nikad nemamo.

— Ne klecaj, bogamu, zguli mi kožu — osorno će treći.

— Svi odoše napred, a Prateća tegli li tegli!

— Kad smo izdržali dosad, istrajaćemo i otsad — otseče Dušan. Nego, izgleda da smo na začelju kolone.

— Jesmo, zar ti tek sad primećuješ — kao za sebe veli onaj na sredini cevi.

— Zamisli, tresne granata među nas, a cev odleti ustranu i ostane sva iskrzana? — ozbiljno će prvi od trojice koji su nosili cev. — I više je niko ne može upotrebiti.

— Kud ona tu i mi, — opet će Dušan.

Mračila se svest ljudima. Glad i umor su veći neprijatelji nego Nemci i obruč. Posrtali su pod teretom rastavljenog topa. Menjali se na svakih stotinu metara, padali i dizali se. I išli napred. Možda su svi priželjkivali da ga ostave. Svaki za sebe. Ali niko nije imao smelosti da to i kaže. Prestali su i sa razgovorom. I za to treba snage. A nju valja čuvati za top.

Daleko ispred njih rika topova, tresak bombi i neprestano štepovanje mitraljeza nisu privukli pažnju tobodžija. To je Prva proleterska probijala obruč. Kasnije smo čuli kako je divno uspela. Nemci su izginuli i ostali na bojnom polju. Pričalo se kako im je preseо doručak. Borci Prve proleterske brigade su prešli put Kalinovik — Foča. Našli su se iza obruča.

Mi nismo bili na istom pravcu gde i oni. Ali, trebalo je da pređemo isti put.

Čelične nemani tukle su sa puta iz topova i mitraljeza. Vrhovni štab i veći deo snaga bili su u obruču.

— Protivkolac napred! — prenosilo se kolonom naređenje.

Od usta do usta ponavljali su ljudi jedno te isto, sve do boraca Prateće čete. I kroz Prateću do zadnjeg vojnika u koloni. Taj zadnji je isto tako izustio: »Protivkolac napred!« — kolona se i dalje vukla kao da nije ništa naređeno. Tobdžije kao da nisu mogle shvatiti da su oni ti koji sa jednim topom u brigadi moraju produžiti napred. Opet je usledilo isto naređenje. I ponovila se pređašnja scena.

Kolonom se pronosila još jedna vest: tenkovi su preprečili put brigadi i ostalim jedinicama. Ta vest dođe i do Dragoljuba Stojića, komandira Prateće. I on i njegovi borci kao da se probudiše. Gledaju jedan drugoga. Reklo bi se hoće da kažu: »Treba nešto činiti«.

— Pa, drugovi, — obrati se Dragoljub — drugih topova u brigadi nema. Teško oružje je pokopano.

Kao da su napojeni novom snagom, borcima se ozariše lica. Njihov znoj neće biti uzaludan. Napeše se, pritegnuše svoja oružja i krenuše brzo. Kud ode umor? Kao da ga izbrisala ona reč »tenkovi«! Pa i glad pobeže!

— Srećno! Srećno, drugovi! — govorili su im partizani iz zaustavljenih kolona, dok su oni promicali.

»A gde ste bili da pomognete!« — mislile su tobđžije a nisu hteli to da im kažu. Granate su fijukale iznad glava. Dragojlo naredi nosiocima municije da idu jarkom: »Ako tebe pogode, onda nam top ništa ne vredi«.

Došli su blizu puta. Prikriveno su prilazili. Iza vrzine su počeli da sklapaju oružje. Neprijatelj je bio tu, na stotinak metara: grdosija-tenk gađao je partizane koji su prelazili put.

Dragojlo naredi da se prinese sva municija: jedna granata za koju su svi znali i dve rezervne, koje su bile »vojna tajna«. Po običaju, Dušan je okrenuo cev u pravcu tenka i cedio da li će pogoditi baš u gusenicu. Top nema nišanske

sprave, pa valja dobro kroz cev nanišaniti. Svi rade užurbano i bez reči. Dušan pruži ruku, a donosilac pre nego što mu dade granatu, prinese je ustima, poljubi čelik i prošapta:

— Rođena moja, osvetlaj obraz.

Dušan napuni. Pogledom ošinu svoje drugove kao da bi htio nešto pitati, pa opali. Granata tresnu, odvali gusenicu i okrenu tenk. Odmah su opalili i drugu. Još jedan tenk оста nepomičan na putu. Posade i jednog i drugog iskočiše i pokušaše da pobegnu. I treća, poslednja granata, pogodila je odbraňeni cilj. Ostali tenkovi se povukoše najvećom brzinom. Partizani jurnuše u gustim kolonama...

Protivkolac je otvorio put, doneo je radost brigadi — probijen je i poslednji obruč neprijatelja! Jedna od najtežih bitki koje su vodile naše jedinice bila je dobijena. Iako ofanziva nije završena, puca se pozadi nas, odječe, ali pred nama su široki vidici, više nismo u obruču.

* * *

Nije više bilo teško preći put. Otkad nismo videli tucanik na dugačkoj nabijenoj beloj traci. Telo zmije koja nas je danima klještila bilo je presećeno na dva dela: Prva proleterska brigada je »precvikovala« neman podalje od nas, čitavih petnaestak kilometara, a mi ovde na pravcu Ocrkavlje — Tekeušići.

Trebalo nas je videti i zavideti našoj detinjoj radosti. Nismo se kikotali, a smejali smo se bez kraja. Trčkali smo da bi što dalje i što pre odmakli od puta, straha, od pretnje. Za nama će nagrnuti i ostale jedinice, pohitaće da bi se što pre prebacile. Jer, neprijatelj smera kako će ovu brešu zatvoriti, on ju je bio zatvorio, ali se verovatno nije nadao da ćemo baš ovuda naići. Inače bi dovukao toliko snaga da mu mi ne bismo mogli naškoditi. Osetio je sada i on gore.

Iza nas je ostao pakao, ostala je Peta ofanziva. Biće još borbi, još ćemo susretati neprijateljske jedinice koje su uključene u ofanzivu, ali ono najteže je prošlo. Naša brigada je stresla veliko breme koje ju je potkratilo, uzelo deo života od svakog njenog pripadnika.

Pred nama su novi vidici: Treskavica, pruga Sarajevo — Višegrad, Bosanska Krajina. Narašće naše jedinice. Pred nama su nove pobeđe, ozdravljenje, radosti.

* * *

Ove doline gledam posle četrnaest godina: Tara, Piva, Drina, Sutjeska. Ne mogu da ih poznam. Bile su drugačije onoga ratnog leta kad je besnela Peta ofanziva. Drina, njena dolina. Samo na jednom mestu behar nošen vетrom zasipao je reku. Izgledalo je kao da padaju krupne pahuljice snega. Prolećni dani, maj je lep bio i u ratu.

Nekada je u ovim dolinama bilo malo seljaka. Pobegli su od mirisa baruta. Malo ih je ostalo da se pate u borbi za život. Od ugnjileih krušaka pravili su kruškov hleb, ni slan ni sladak. Najpre su kruške sušili pa ih mleli i od te lepljive mase pekli hleb. Glad i pustoš rata pretvorili su dolinu u najdivljiji kraj u kome je čovek vrebaio čoveka.

I sada, kad gledam mlade voćnjake i bele kuće koje nekada nisu postojale, prisećam se starca koji je preturao brojanice i hulio Drinu koja ga je okovala. Od nje nije odvajao pogled, a četnici su mu stalno pretili. Voli Drinu što je nepresušna životom. »O, Drino vodo 'ladna« — počinjao bi starac da jadikuje, pa pričao kako je ona okov, a istovremeno i lepotica njihova. Dva sina splavara mu je uzela. Pričao je starac, a suze su mu vrcale iz upalih očiju. Partizana se nije bojao, ali je mnogo neprijatelja imao. I Drinu, prijatelja i neprijatelja.

Pusta i tužna je bila Drina. Nije bilo triftara koji su nekada skakutali po balvanima i svojim capinima gurali ih na maticu. A sada: gledam vesele momke koji vešto zakačinju debele balvane vičući ko zna šta, verovatno se sporazumevaju kako će najbolje dogurati stabla borova do ustave gde će skovati splav. Drina huči, a oni se dozivaju na valovima, veselo, poletno.

Kod nekada stare žandarmeriske stanice, gde smo pobili posadu artiljerije koja je tukla Šćepan-Polje, sada je тамо podignuta nova kuća. Dečica se igraju, trčkaraju oko kuće,

vragolišu. Voćnjak, mlad, koji kobne 1943 nije postojao, uokviruje kućicu. Na mestu gde su bili postavljeni topovi rascvetale se šljive, ovde one nisu debelih stabala, vidi se da su skoro posadene.

Naš karavan odmiče. Krećemo starim stazama, putevima koji su nam poznati iz ratnih dana. Penjemo se na Vučevu. Gledamo kanjon Tare i Pive. Asocijacija na dolazak 4-og bataljona na Šćepan-Polje: gladni, izmoreni; neprijateljska artiljerija nas gađa; početak velikih iskušenja. Reke su skrivene dubokim kanjonima i gorjem. Štrče vrhovi planina. Durmitor, sur sa ogromnim gromadama koje štrče u nebo. Sve smo ove lance prepešaćili. Vidimo plato dole, duboko, kraj Drine. Rekoše — tu će se podići kosturnica: izginuli u borbi na Sutjesci i bližoj okolini biće opet u istoj jedinici koja se nikada neće rasformirati, nikada neće biti potkraćena. Biće to nova Čele-Kula boraca iz svih krajeva naše domovine. Sećam se, prevrtala je artiljerija svaki pedalj ove zaravni kojom su se kretale kolone tifusara. Bez svesti nailazili su na most preko Tare napuštajući zaravan Šćepan-Polja.

Staze se ne primećuju, zarasle su, po njima se danas retko ko kreće. Tu-i-tamo nađe se pokoje parče kože od cipele i oplakana bela kost. Debele bukove kore jedva pokazuju inicijale, koji to više nisu, početna slova imena i prezimena nekog ranjenog ili umornog borca koji je tu ostavio zadnji spomen o svom postojanju, tu na nekada mladoj bukvi. Sećam se, vukle su se kolone gladnih i ranjenih, ali su se borile do zadnjeg znaka svoga života. Ko zna do kada će ove bolne uspomene ostati na ovim krševima, uspomene koje potsećaju na velike borbe na život i smrt.

— Eno, tamo daleko, pokazah prstom svome drugu, tamo smo nekada prolazili kroz čestar. Jedna staza vodi kroz njega. Ceo naš bataljon se kretao ka Borovnu. Nemačka patrola nam je tu ubila našu patrolu.

— Jeste li im se osvetili?

— Tu istu patrolu rastavili smo od života. Na isti način kao i oni naše drugove: dva pucnja, dva pogotka, šlemovi su klonuli.

Borovno. Sada tamo svetlucaju novopodignute kućice. Noć, tako lepo izgleda ovaj kraj. Onda kad je ofanziva besnala i što je bilo žitelja, pobeglo je, domovi im nestali u vatri i jauku. Sada život bruji, bez straha za sutra, normalno, kao da nikada nije bilo teško. Jedino stariji, oni koji su prepatili tegobe rata, oni koji se sećaju Sutjeske, pričaju mlađeži mnogo šta neverovatnog. Tradicija se brižno čuva, nova pokolenja će znati šta se sve ovuda zbivalo. Ne samo iz knjiga: otac sinu će prenositi užase koje je ovaj kraj doživeo, deda će pričati unuku, da bi i on umeo poštovati ovu grudu visinske zemlje koja je škrta, ali mila, jer je rodni kraj.

Sada svetluca kroz prozore seoskih kuća. Nekada se na svetlost pucalo. Nismo smeli raskraviti konjetinu na vatri. Ne znaš šta je gore: ako je podložiš i prikriješ plamen, izdigne se dim i eto ti aviona, a ako reskiraš i suvimdrvima potpališ, srućiće se kiša granata, mina, mitraljесkih zrna — tušta i tma smrti.

Na Starom Brodu se ne čuje stokratno ječanje mitraljeza. Tu sada mašine bruje — pilana. Mašine vitlaju debele bukove oblice sekući ih u tanke, kao papir savitljive ploče, koje će se kasnije upotrebiti za izradu furnira i panel ploča. Drina, njena dolina. Nekada stecište svakojakih vojski, naša giljotina i ubiralište pobeda. Sada niz nju, niz njenu dolinu vrvi život. Fabrika azota upošljuje nekadašnje goroseče, gorštakе iz ovih šuma. Koliko mnogo obećava ova dolina. Mislim: hidrocentrale, turizam, voćarski krajevi, stočarstvo — ovde može da cvetaju. To će i biti. Za to smo se mi i borili. Zato je Sutjeska crvenela, Drina valjala naša telesa, šuma gorela od baruta.

Ovi krajevi će sačuvati mnogo tajni, ove bukve su jedini svedoci mnogih ispovesti onih naših drugova koji su u ovoj divljini umirali, ranjeni, gladni, bolesni. Oni su se njoj, ovoj šumi, jadali, ovu zemlju su pritiskivali i noktima kopali, povravali joj svoje sve. Nekada. A sada: kolika razlika!

Jevrem POPOVIĆ

PRILOZI

OBOSTRANI PREGLED SNAGA U BICI NA SUTJESCI¹

A. — VRHOVNI ŠTAB I JEDINICE NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE I PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE

I. — VRHOVNI ŠTAB

*Vrhovni komandant NOV i POJ
JOSIP BROZ TITO*

generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije

Vrhovni komandant je neposredno komandovao i Glavnom operativnom grupom koja je učestvovala u Bici.

U sastavu Vrhovnog štaba u ovom periodu nalazilo se 19 članova — rukovodilaca iz raznih krajeva zemlje. Devetorica su bila na Sutjesci dok su se ostali nalazili kod neposredno potčinjenih štabova širom Jugoslavije kao organi Vrhovnog štaba.

Dužnost načelnika Vrhovnog štaba u Bici na Sutjesci vršio je zamenik načelnika VŠ. Načelnik je imao i pomoćnika.

Vrhovni štab je imao ove otseke (podeljene na sekcije):

Operativni otsek: a) Sekcija za pripremu i izvođenje operacija, b) Sekcija za organizaciju, formaciju i mobilizaciju vojske, i c) Sekcija za nastavu i obuku.

Obaveštajni otsek: a) Sekcija za obaveštavanje (prikljanje podataka) o neprijatelju na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, i b) Sekcija za kontra-špijunažu na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji.

Ekonomski otsek: a) Sekcija za naoružanje i ubojnu opremu, b) Sekcija za ishranu i dotur hrane, i c) Sekcija za odeću i obućnu opremu.

Vojno-sudski otsek imao je zadatok: da se stara o organizaciji pravosuđa u vojsci; da vodi istragu po krivičnim delima na osnovu dostavljenog istražnog materijala i da donosi presude. Imao je da održava vezu sa Obaveštajnim otsekom i Komisijom za borbu protiv pete kolone.

¹ O pojedinim jedinicama i organima izneseno je onoliko podataka koliko je dosad prikupljeno, otuda i nesrazmerna u podacima, a negde možda ima i netačnosti. S obzirom da podaci u celini daju priličan uvid u naše i neprijateljske snage, redakcija ih stoga ovde i objavljuje. Ispravke i dopune, koje učesnici naknadno dostave, kao i podaci do kojih se bude došlo naknadnim istraživanjem biće objavljeni u narednim knjigama.*

Pozadinski otsek imao je zadatok: da organizuje komande područja i komande mesta i da vodi nadzor i kontrolu nad njihovim račom. U svom radu upravljao se po naredbi VŠ od septembra 1942 god.

Tehnički otsek je imao ove sekcijs: a) Gradevinsku — za građenje puteva, vojnih objekata i naselja, b) Poštansko-telefonsku — za održavanje i izgrađivanje telefonskih linija, c) Saobraćajnu — za organizaciju tranzitnog i lokalnog saobraćaja na oslobođenoj teritoriji, i d) Industrisku sekciju — za organizaciju i nadzor nad pilanama, mlinovima, fabrikama kože itd.

Sanitetski otsek je imao: a) referenta za sanitet operativne vojske, b) referenta za bolnice, c) referenta za epidemiologiju (zarazne bolesti), i d) referenta za apotekarstvo.

Postojala je i Komisija za borbu protiv petokolonaša. Ona je imala zadatok: da vodi borbu protiv pete kolone i narodnih neprijatelja svih vrsta.

Održavala je tesnu vezu sa Obaveštajnim otsekom i Vojno-sudskim otsekom.

Pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba bio je Prateći bataljon Vrhovnog štaba i Haubički divizion Vrhovnog štaba.

Sastav Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba: 1, 2, 3 i pionirska četa i [konjički] Eskadron Vrhovnog štaba.

Brojno stanje VŠ sa Pratećim bataljonom i Haubičkim divizionom moglo je iznositi do 500 ljudi.

Pod Vrhovnim štabom je bila i Centralna bolnica sa ranjenicima.

II. — GLAVNA OPERATIVNA GRUPA VRHOVNOG ŠTABA

Glavnu operativnu grupu u toku operacija maja — juna 1943 sačinjavale su Prva proleterska, Druga proleterska, Treća udarna i Sedma udarna baniska divizija i Drinska operativna grupa.

1. — PRVA PROLETERSKA UDARNA DIVIZIJA

Sastav: Štab, Prateća četa, Brdski divizion, Obaveštajni centar, tri organske brigade (Prva proleterska, Treća krajška i Treća sandžačka), a na početku Pete neprijateljske ofanzive bila je potčinjena Prvoj proleterskoj diviziji i Treća dalmatinska brigada (po rasformiranju Devete dalmatinske divizije).

Brojno stanje svih jedinica Divizije pred ofanzivom iznosilo je ukupno oko 4.500 vojnika.

a) Brdski divizion

Rešenjem Štaba Prve divizije od 3 maja 1943 formiran je u sastavu divizije brdski artiljeriski divizion. Njegov formacioni naziv bio je: Brdski divizion Prve proleterske udarne divizije NOVJ.

U sastav diviziona ušli su: dve brdske baterije 75 mm i manevarsko odeljenje topa 65 mm (svega 4 topa 75 mm i 1 top 65 mm).

Brojno stanje diviziske artiljerije bilo je 167 boraca.

Prateća četa Prve divizije na dan 15 maja 1943 je imala brojno stanje od 95 ljudi.

b) Prva proleterska brigada

Sastav: Štab, pet bataljona 1, 2, 3 (Kragujevački), 4 (Kraljevački) i 6 (Beogradski), Prateća četa, brdska baterija, pionirski vod, intendantura i sanitet.

Bataljoni su imali po tri čete (1, 2 i 3) od po dva ili tri voda, Prateču četu i Radni vod. Treći (Kragujevački) bataljon je imao još i Omladinsku četu.

Brojno stanje Brigade na dan 15 maja 1943 iznosilo je 1.230 ljudi.

c) *Treća kraljevska proleterska brigada*

Sastav: Štab, Četa pratećih oruđa, četiri bataljona (1, 2, 3 i 4), zaštitni vod, brigadni sanitet, brigadna bolnica, intendantura i odeljenje kurira.

Bataljoni su imali po tri čete, Prateći i Radni vod i sanitet.

U početku ofanzive Brigada je brojala 1.207 boraca i starešina, od kojih 126 žena.

Naoružanje Brigade: 744 puške, 66 puškomitrailjeza, 8 teških mitraljeza, 4 minobacača 81 mm i 78.912 puščanih, odnosno mitraljeskih metaka.

Krajem maja Brigada je imala 298 članova partije, 94 kandidata i 416 skojevaca.

d) *Treća sandžačka brigada*

Pred početak neprijateljske ofanzive Brigada je brojala oko 850 boraca naoružanih sa oko 600 pušaka, 60 automatskih oruđa i dva mala topa (jedan »Pito« i jedan protivtenkovski). Oružje je bilo raznih modela i raznog porekla.

Neposredno na Sutjesci brojno stanje Brigade iznosilo je, i to: Prvi bataljon oko 140 ljudi, Drugi bataljon oko 110 ljudi, Četvrti bataljon oko 200 ljudi, Peti bataljon oko 170 ljudi, — svega sa brigadnim delovima van bataljona oko 700 ljudi.

Brigada je pretrpela ogromne gubitke: Prvi bataljon izgubio je oko 70 boraca, Drugi bataljon oko 50 boraca, Četvrti bataljon oko 120 boraca, Peti bataljon oko 70 boraca. Ukupni gubici Treće sandžačke brigade u Bici na Sutjesci iznosili su preko 300 ljudi.

Pred Petom ofanzivom Brigada je imala sledeći sastav: Štab, prisapske delove i četiri bataljona.

e) *Treća dalmatinska brigada*

Za vreme Četvrte neprijateljske ofanzive, u februaru 1943, ušla je u sastav Devete dalmatinske divizije, a po rasformiraju ove divizije, polovicom aprila 1943, brigada je reorganizovana i popunjena borcima iz Četvrte i Pete brigade. Brigada je 29 aprila dobila naređenje da se prebaci u Sandžak, u sastav Prve proleterske divizije.

Brojno stanje Brigade iznosilo je oko 900 boraca.

Po pristizanju Sedme baniske divizije na ovaj sektor (kod Pljevalja), potčinjena joj je Treća dalmatinska brigada 18 maja 1943.

Brigada je rasformirana 4 juna. Njen Drugi bataljon je popunjeno i upućen u Drugu dalmatinsku brigadu. Ostali borci formirali su dva ojačana bataljona i upućeni su za popunu jedinica Prve i Druge divizije, u čiji su sastav ušli tek kod sela Miljevine.

Sastav pred ofanzivom: Štab, pet bataljona, intendantura, sanitet i bolnica.

2. — DRUGA PROLETERSKA UDARNA DIVIZIJA

Sastav: Štab (7 ljudi), Prateća četa (81 borac), brdska baterija (87 boraca), sanitet (18 ljudi) i tri brigade (Četvrta proleterska (crnogorska), Sedma kraljevska i Druga dalmatinska).

Brojno stanje Divizije 15. maja 1943 moglo je iznositi najviše do 3.500 boraca.

a) Četvrt proleterska (crnogorska) brigada

U Petu ofanzivu Brigada je ušla u sledećem sastavu: Štab, prištapski delovi i četiri bataljona.

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 iznosilo je 1.377 boraca.

b) Sedma krajiska brigada

Uoči Pete neprijateljske ofanzive Brigada je imala 763 borca i rukovodilaca. Od ovoga broja bilo je 169 članova KPJ, 58 kandidata za KPJ i 221 član SKOJ-a.

Ofanziva je zatekla Brigadu u rejonu sela G. i D. Lipovo, a bila je orijentisana ka Kolašinu.

U duhu odluke o pregrupisavanju snaga Glavne operativne grupe, Brigada je u toku 19—20. maja prebačena na pravac Gacko—Pivska Župa gde je bila Deseta hercegovačka brigada.

U borbama od 31. maja do 6. juna Brigada je pretrpela velike gubitke. Poginulo je i ranjeno oko 200 boraca i rukovodilaca.

U rejonu Vučeva zakopano je teško naoružanje: mitraljezi, minobacači, top »Pito« i sve drugo što se nije više moglo nositi.

Sedma krajiska brigada imala je pred ofanzivom sledeći sastav: Štab, prištapski delovi, tri bataljona (1, 3 i 4). (Drugi bataljon je bio u Bosanskoj Krajini).

Po završetku borbi na Sutjesci Brigada je imala svega 480 boraca i rukovodilaca. Ona je u toku ove neprijateljske ofanzive pretrpela ogromne žrtve, tj. 300 poginulih, umrlih od bolesti i iscrpenosti i nestalih. Među poginulim su i 50 članova KPJ i 120 članova SKOJ-a.

c) Druga dalmatinska brigada

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 bilo je 1.050 boraca, od kojih 83 drugarice.

Sastav pred ofanzivom: Štab, prištapski delovi i četiri bataljona (1, 2, 3 i 4).

3. — TREĆA UDARNA DIVIZIJA

Sastav: Štab, četa za vezu, Prateća četa, baterija brdskih topova, pionirska četa, sanitet i tri brigade (Peta crnogorska, Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska).

Brojno stanje Divizije iznosilo je oko 3.200 boraca.

Privremeno pod komandom Treće divizije bili su 1 i 2 bataljon Druge proleterske brigade kod Javorka (nikšićkog).

a) Peta crnogorska brigada

Pri proboru na Sutjesci jedan se deo Brigade probio za Bosnu a drugi za Crnu Goru, pretrpevši velike gubitke. Kod Vrbničkih Koliba mislilo se, s obzirom na malobrojnost Brigade, na njeno rasformiranje, ali to nije dozvolio Tito. Formirana su tri bataljona i Brigada se tada nalazila u sastavu Druge proleterske divizije.

U Petu neprijateljsku ofanzivu Brigada je ušla u sledećem sastavu: Štab, prištapski delovi, Četa pratećih oruđa i pet bataljona.

b) Deseta hercegovačka brigada

Sastav: Štab, šest bataljona, Omladinska četa (dečaka), baterija topova (prateća četa), brigadna komora, sanitet i bolnica.

Omladinska četa sastavljena je pretežno od dečaka od 13 do 15 godina i nalazila se uz Štab brigade. Rasformirana je 13 juna u zaseoku Sokoli.

Brigada je stupila u Petu neprijateljsku ofanzivu sa oko 1.240 boraca. Na Lučkim Kolibama imala je svega 600 ljudi i samo tri bataljona (Mostarski bataljon je ostao kod Treće divizije).

Na početku neprijateljske ofanzive Štab brigade i tri bataljona (2, 3 i 4) su bili na otseku Ravno, a tri bataljona (1, 5 i 6) na nikšićkom otseku.

Šestog juna rasformiran je 1 i 6 bataljon u Prepeličju. Njihovim ljudstvom popunjeni su 2, 4 i 5 bataljon.

Deseta hercegovačka brigada je 13 juna okrenula na jug za Hercegovinu, odvojivši se od Glavne operativne grupe koja je produžila prema severu.

c) Prva dalmatinska brigada

Po polovinom maja 1943 Brigada se prebacila u rejon sela Bajovog Polja radi odmora i oporavka posle borbi i marševa od zapadne Bosne do Crne Gore u toku Četvrte neprijateljske ofanzive u kojoj se proslavila naročito prelaskom r. Neretve.

U Petoj ofanzivi Brigada je bila u zaštitnici Glavne operativne grupe na pravcu Piva—Tara—Komarnica.

Sastav brigade: Štab, intendantura, sanitet, Prateća četa i četiri bataljona (1, 2, 3 i 4 sa nazivima: »Ante Jonić«, »Bude Borjan«, »Jozo Jurčević« i »Tadija Anušić«). Bataljoni su imali po tri čete i Prateći vod.

4. — SEDMA BANISKA DIVIZIJA

Peta neprijateljska ofanziva zatekla je ovu diviziju na liniji odbrane južno od Pljevalja.

Sastav: Štab, prištapski delovi, tri baniske brigade (7-ma, 8-ma i 16-ta).

Ukupno brojno stanje Divizije iznosilo je oko 1.200 boraca.

a) Sedma baniska brigada

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

b) Osma baniska brigada

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

Po završetku Pete neprijateljske ofanzive brojno stanje Osme baniske brigade bilo je: na spisku 420, a na licu svega 211 boraca. Međutim, na početku Četvrte neprijateljske ofanzive brojno stanje Brigade bilo je 1.350 boraca, kada je brojno stanje četa prelazilo preko 100 ljudi. Sadanje brojno stanje Brigade jasno pokazuje kakvi su bili naporci i stradanja Osme baniske brigade u toku Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive za prvih pet meseci 1943 godine.

c) Sesnaesta baniska brigada

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

5. — DRINSKA OPERATIVNA GRUPA

Glavna operativna grupa ojačana je sa dve brigade (Šestom istočnobosanskim i Majevičkom) koje su došle sa prostorije Birča, iz istočne Bosne. Tada je Vrhovni štab formirao Drinsku operativnu grupu (10. maja 1943) radi objedinjavanja komandovanja nad našim snagama na frontu Goražde — Foča.

Sastav: tri brigade (Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Majevička).

Štab Druge proleterske brigade komandovao je Drinskom operativnom grupom.

Brojno stanje Drinske operativne grupe iznosilo je oko 2.800 boraca.

a) Druga proleterska brigada

Sastav: Štab, pet bataljona (1, 2, 3, 4 i 5), Prateća četa, zastavni vod, kurirsko odelenje, intendantura sa kuhinjom i komorom, i sanitet.

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 iznosilo je 1.449 boraca.

Peti bataljon je rasformiran na Vučevu 29. maja.

Intendantura brigade je imala: radionice (krojačku, obućarsku, opančarsku, potkivačku, puškarsku i pekarsku), bojnu komoru i intendantsku komoru.

Brigadni sanitet je imao brigadnu bolnicu i brigadno previjalište. Prateća četa je imala dva voda mitraljeza i vod topova.

b) Šesta istočnobosanska brigada

Sastav: Štab, tri bataljona (1, 2 i 3), Prateći vod i prištapski delovi — svega oko 630 boraca. Četvrti bataljon (Birčanski) je bio na svom terenu i nije učestvovao u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

U borbama na Sutjesci do 3. juna Šesta brigada je pretrpela osetne gubitke, a osobito Prvi bataljon. Bataljoni su bili brojno oslabljeni, usled čega su četvrte čete rasformirane. Brojno stanje bataljona iznosilo je 120—130 ljudi. Do tada je Brigada bila već izgubila oko 200 ljudi, od kojih je većina bila u brigadnoj bolnici. Prema tome, borbena snaga Brigade bila je znatno umanjena.

Najveće gubitke pretrpela je Brigada u početnim borbama, naročito kod Čajniča, Zavajita i Trovrha, jer njeni štabovi i komande tada još nisu bili vični rukovođeni u borbi kao što su to bile proleterske jedinice. Ali su zadaci izvršavani.

Na završetku ofanzive Brigada je bila brojno prepolovljena. Od 630 boraca, koliko je bilo u početku, poginulo je, ranjeno, nestalo ili se priključilo drugim jedinicama 349 ljudi. Kad se ovom broju doda još 100 boraca (80 Glasinčana iz 3-eg i 20 Gučevaca iz 2-og bataljona) koji su pušteni na »otsustvo« na Glasinac, onda se dobija stvarni broj boraca koji je ostao u Brigadi, a to je 180 ljudi. To je bila efektivna snaga ove Brigade do njene popune iz Birča.

c) Majevička brigada

U početku je nosila naziv Prva, kasnije Petnaesta majevička brigada, a u Petoj neprijateljskoj ofanzivi zvala se samo Majevička brigada.

Početkom aprila 1943, Majevička brigada, zajedno sa Šestom istočnobosanskim, po direktivi Vrhovnog štaba probila se iz istočne Bosne na jug u sastav Glavne operativne grupe VŠ.

Do početka Pete ofanzive glavnina Brigade nalazila se u rejonu Ustikoline, na levoj obali Drine i, sa Šestom istočnobosanskom bri-

gadom na desnoj obali Drine, obezbedivala je levi bok Glavne operativne grupe.

Sastav brigade: Štab, prištapski delovi i pet bataljona (1, 2, 3, 4 i 5). Bataljoni 1—4 su imali po tri čete, a Peti bataljon, koji je nazivan i Bataljon pratećih oruđa, imao je u sastavu: četu minobacača i protivtenkovskih pušaka, četu mitraljeza i tehnički vod (inžinjeri-mineri i vezisti-telefonisti).

Brigada je brojala oko 650 boraca, a bataljoni su imali po oko 140 boraca, sem Petog koji je imao oko 70 boraca. Polovina boraca i rukovodilaca bili su članovi Partije i SKOJ-a.

Majevička brigada je bila popunjena najvećim delom borcima-mladincima (od 17—19 godina), te se s pravom mogla nazvati *omladinskom brigadom*. Ona je bila najmlada od svih brigada u sastavu Glavne operativne grupe VŠ.

Pred početak Pete ofanzive ušla je u sastav Drinske operativne grupe.

U borbama je Brigada pretrpela velike gubitke. Od 650 ljudi koliko je imala početkom aprila, iz Pete ofanzive je izišlo svega oko 300.

Drinska operativna grupa prestala je da dejstvuje 23 maja kada je komandant Prve proleterske divizije, po naređenju Vrhovnog komandanta, primio komandu nad jedinicama fočanskog sektora.

Kad je VŠ 29 maja konkretizovao ideju proboja preko Sutjeske, ponovo je objedinio Drugu proletersku, Majevičku i Šestu bosansku brigadu pod Štabom Druge proleterske brigade.

Izgleda da je Drinska operativna grupa definitivno rasformirana na sastanku u Mratinju (savetovanje VŠ 3 juna) i posle 4 juna ona se više ne pominje u dokumentima.

6. — CENTRALNA BOLNICA

Aprila 1943, posle 90 dana marša, Centralna bolnica je došla na teritoriju Crne Gore.

Početkom maja Centralna bolnica je bila razmeštena ovako:

Bolnica br. 1 u selima na Šćepan-Polju (oko 100 ranjenika na nosilima) i Rudinama (oko 400 ranjenika »konjanika«). Ova je bolnica lečila teške, nepokretne ranjenike.

Bolnica br. 2 bila je u selu Humu i lečila bolesnike od pegavog tifusa. Imala je oko 400 bolesnika.

Bolnica br. 3 lečila je rekovačevante od pegavca, interne bolesnike i lake ranjenike, svega oko 2.500 bolesnika i ranjenika. Bila je razmeštena na široj prostoriji sandžačke visoravnji.

Uz Centralnu bolnicu bio je i dečiji dom — jedan broj prikupljene dece poginulih roditelja.

Ukupan broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je početkom maja oko 3.000. Ali su i divizije i brigade vodile sobom prosečno po 150 u svakoj diviziskoj bolnici i oko 50 u svakoj brigadnoj ambulantni, te treba još dodati bar 1.000 ranjenika, bolesnika i rekovačevanata.

Rukovođenje Centralnom bolnicom vršio je Sanitetski otsek VŠ. Centralni komitet KPJ dodelio je bolnici nekoliko komunista aktivista. Pored toga, radila je i jedna posebna ekipa partiskih radnika.

Prvih dana juna u Centralnoj bolnici bilo je — prema sačuvanom izveštaju pok. Stanka Martinovića — i to: 1.088 pešaka, 575 »konjanika« i 137 ranjenika na nosilima. U odnosu na brojno stanje u početku maja razlika je za 1.200. Ustvari za to vreme otpušten je iz Centralne bolnice u jedinice veći broj ranjenika i bolesnika, ali je znatan broj i primljen iz borbi oko Foče i Čeotine.

Treba imati u vidu da je čitav Sanitetски otsek VŠ imao svega tri lekara, od kojih jedan u visokim godinama i iznemogao. Ranjenička kolona bila je dugačka preko 50 km.

Još 3 juna, na savetovanju u Mratinju, odlučeno je da se teški ranjenici ostave skriveni u špiljama i pećinama Pivskog kanjona, a pokretni ranjenici da idu sa 3 i 7 divizijom. Ali je 6 juna, usled pogorsanja situacije, naređeno obustavljanje daljeg prebacivanja jedinica i ranjenika na levu obalu Pive.

O broju gubitaka Centralne bolnice u Petoj neprijateljskoj ofanzivi zna se pouzdano samo to da je broj ranjenika i bolesnika početkom juna iznosio oko 2.000, a da je sa Sedmom divizijom stiglo u Zelengoru 600. Međutim, od grupe koja se kretala sa Trećom divizijom probilo se prema istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku verovatno oko 300. Prema tome, ukupan broj ranjenika iz Centralne bolnice koji su preživeli ofanzivu iznosi oko 900—1.000.

7. — ŠTABOVI DIVIZIJA I BRIGADA

a) Štab divizije

Štab divizije su sačinjavali: komandant, politički komesar, načelnik štaba, šef obaveštajnog centra, referent saniteta i intendant.

b) Štab brigade

Štab brigade bio je ovakvog sastava: komandant, politički komesar, zamenik komandanta, zamenik političkog komesara, načelnik štaba, šef obaveštajnog centra, referent saniteta i intendant. U štabu brigade nalazio se i politodel (najmanje dva člana).

8. — SUDOVI CASTI ZA OFICIRE

Maja 1943 izšla je Uredba o ustanovljavanju sudova časti za oficire NOV i POJ kod svih štabova brigada, divizija i korpusa.

Sastav — tri člana: politički komesar brigade, odnosno divizije, odnosno korpusa, kao stalni član, i dva oficira, kao povremeni članovi, koji se biraju iz redova svih oficira koji potпадaju pod nadležnost tога суда.

Pri Vrhovnom štabu NOV i POJ postojao je Sud časti od pet članova.

9. — PROMENE U TOKU OFANZIVE

— Prepotčinjavanje jedinica —

Udarna grupa bataljona formirana je 10 maja 1943 pod komandom zamenika komandanta Četvrte crnogorske brigade.

Sastav: Treći bataljon Četvrte crnogorske brigade, 2 i 4 bataljon *Pete crnogorske brigade* i *Zetski partizanski odred* (od dva slabija bataljona, pridružen).

U duhu odluke VŠ da se Glavna operativna grupa povrati i probija na severozapad, Udarna grupa bataljona je upućena iz rejona Bioča u sastav svojih brigada. Treći bataljon Četvrte crnogorske brigade krenuo je 18 maja u sastav svoje brigade, a bataljoni Pете crnogorske brigade i Zetski odred krenuli su noću 19/20-og i 23-eg stigli u sastav Pете brigade. Tada je od Zetskog odreda obrazovan Peti bataljon Pете crnogorske brigade.

Treća dalmatinska brigada potčinjena je 18 maja Sedmoj banskoj diviziji zapadno od Pljevalja, a 30 maja stavljena je pod komandu Prve divizije po dolasku na Rudine. Treća dalmatinska brigada je

rasformirana 4. juna, a njeno ljudstvo popunilo je jedinice Prve i Druge proleterske divizije.

Zbog odlaska Štaba Prve proleterske divizije sa Prvom proleterskom i Trećom krajiškom brigadom na fočanski pravac (u vezi odluke Vrhovnog komandanta od 20. maja), *Treća sandžačka brigada* Prve divizije, južno od Pljevalja, stavljena je pod komandu Sedme baniske divizije. Tada je pod komandom Sedme divizije bilo pet brigada (njene tri, Treća sandžačka i Treća dalmatinska).

Sedma krajiška brigada Druge divizije upućena je 19. maja (od Mojkovca ka Ravnom) za pojačanje Desete hercegovačke brigade i stavljena pod komandu Treće divizije.

Naređeno je Trećoj diviziji 19. maja da 1. i 2. bataljon *Druge proleterske brigade* sa pravca Nikšića uputi u sastav svoje brigade. Vrhovni štab je tog dana obaveštio *Drinsku operativnu grupu* da joj šalje ova dva bataljona. Bataljoni su prebačeni na Vučevu 22. maja.

Po naređenju Vrhovnog komandanta (od 22. ili 23. maja) Štab *Prve proleterske divizije* primio je komandu nad *manevarskom grupom* od pet brigada (na fočanskom sektoru): Prvom i Drugom proleterskom, Trećom krajiškom, Majevičkom i Šestom istočnobosanskom brigadom.

Treća sandžačka brigada stavljena je pod komandu Treće divizije (biće 28. maja).

Peti bataljon *Druge proleterske brigade* rasformiran je 28. maja na Vučevu.

Štab *Druge proleterske divizije* imao je 31. maja pod svojom komandom (kod Javorka i Mratinja), pored svoje tri brigade (Četvrte crnogorske, Sedme krajiške i Druge dalmatinske), još i *Desetu hercegovačku brigadu*.

Treća divizija imala je sada Prvu dalmatinsku, Petu crnogorsku i Treću sandžačku brigadu koja je ušla u njen sastav. Ali su 2. juna Trećoj diviziji vraćene Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada (radi zaštite južnog boka Glavne operativne grupe).

Na savetovanju VŠ u Mratinju 3. juna obrazovane su dve grupe: severna od Prve i Druge divizije i južna grupa od Treće i Sedme divizije. Severna grupa bila je pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, a za južnu grupu (Treću i Sedmu diviziju) formiran je odlukom VŠ 4. juna poseban operativni štab. Na jednom dokumentu južne grupe stoji naziv *Štab Grupe 2*, ali prema izjavama i pisanju učesnika to nije bio formacioni naziv grupe, već se time htelo da se obmane neprijatelj o njenoj jačini.

Tom odlukom *Treća sandžačka brigada* izuzeta je iz sastava Prve divizije i ušla u sastav Treće divizije. Dužnost komandanta Treće divizije preuzeo je Sava Kovačević, a komandanta Pete crnogorske brigade Savo Burić. *Deseta hercegovačka brigada* izišla je iz sastava Treće divizije (sem Mostarskog bataljona).

Tada je Štab *Druge proleterske divizije* preuzeo komandu nad četiri brigade: Drugom proleterskom, Četvrtom crnogorskom, Drugom dalmatinskom i Desetom hercegovačkom, a Štab *Prve proleterske divizije* nad pet brigada: Prvom proleterskom, Trećom i Sedmom krajiškom, Majevičkom i Šestom istočnobosanskom.

U to vreme *Treća i Sedma divizija* imale su u svom sastavu po tri brigade, i to svoje prvobitne, sem što je u Trećoj diviziji mesto Desete hercegovačke sada bila *Treća sandžačka brigada*. Dakle, svega je bilo 15 brigada (pošto je Treća dalmatinska rasformirana).

Druga proleterska i Sedma baniska divizija obrazovale su 16. juna jednu grupu pod Štabom Druge proleterske divizije za prelaz komunikacije u dolini Prače.

B. — NEPRIJATELJSKE SNAGE

Vrhovni komandant nemačkih oružanih snaga Jugoistoka bio je general-pukovnik Ler (Löhr).

Komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj bio je general Liters (Lüters). On je bio glavnokomandujući svih neprijateljskih snaga u Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

I. — NEMAČKE SNAGE

Nemačke posadne divizije: 704, 714, 717 i 718 neposredno pred ofanzivu preformirane su u lovačke divizije punog sastava, popunjene mlađim ljudstvom i naoružanjem. Postavljen je nov komandni kadar zaključno sa štabom divizije. Divizijama su dati novi nazivi: 104, 114, 117 i 118.

Za izvođenje tzv. operacije »Švarc«, koja je bila po redu Peta ofanziva velikih razmara protiv NOV i POJ, Nemci su angažovali svoj privremeno formirani armiski korpus »Kroacien« (Croatien) pod komandom general-potpukovnika Lintersa. Sastav:

118 lovačka divizija

U aprilu i početkom maja preformirana od 718 pešadijske divizije, sastava: Štab, 738 i 750 lovački puk od po tri bataljona; 668 artiljeriski puk od tri diviziona; diviziski prištapski bataljoni: izviđački, protivtenkovski, pionirski, za vezu, dopunski; i trupe za snabdevanje. Formaciono brojno stanje Divizije bilo je 18.000 ljudi, ali se računa da je uzelo učešća u ofanzivi oko 10.000 ljudi. Do 14 aprila bio je komandant general Fortner, a potom general Kibler (Kübler).

Divizija je dejstvovala u maju i junu na prostoriji: gornji tok Drine, Foča, Kalinovik, pl. Romanija, — u četiri borbene grupe i to:

a) borbena grupa »Anaker« (Annacker), sastava: Štab 738 lovačkog puka sa prištapskim pukovskim delovima; 2 i 3 bataljon 738 lovačkog puka, delovi 118 pionirskog bataljona; 2 divizion 668 artiljeriskog puka i 118 izviđački bataljon;

b) borbena grupa »Henčel« (Hentschel), sastava: 3 bataljon 750 lovačkog puka, 1 bataljon 738 lovačkog puka i delovi 118 pionirskog bataljona;

c) borbena grupa »Vavrik« (Wawrik), sastava: 1 i 2 bataljon 750 lovačkog puka i 1 divizion 668 artiljeriskog puka;

d) 4 domobranska lovačka brigada, čiji će se sastav prikazati pod naslovom »Domobranske i ustaške trupe«.

Grupa »Henčel« i grupa »Vavrik« sjedinile su se u Foči i obrazovale borbenu grupu »Gertler«, koja je nastupala uz desnu obalu Drine ka ušću Pive i Tare.

Kod 118 lovačke divizije reorganizovano je komandovanje 31 maja tako da su od 1 i 3 bataljona 738 puka i tri bataljona 750 puka formirane dve grupe: grupa »Gertler« (verovatno Štab 668 artiljeriskog puka sa delovima u neposrednom sastavu, neke baterije i oba bataljona 738 puka), i grupa »Tribukajt« (verovatno 750 puk sa delom baterija 768 artiljeriskog puka).

Grupa »Anaker« ostala je i dalje, ali je ovom reorganizacijom nešto smanjena.

7 SS divizija »Princ Eugen«

Sastav²: Štab, 13 i 14 brdski lovački puk od po tri bataljona; 7 brdski artiljeriski puk od tri diviziona; diviziski prištapski bataljoni: izviđački, pionirski, protivtenkovski, protivavionski, za vezu, bolničarski, intendantski i za dotur. Brojno stanje divizije 22.000 ljudi, komandant general Pleps (Phleps), a posle njega Šmithuber (Schmidhuber).

Krajem aprila 1943 bila je dislocirana u Širokom Brijegu i u Ljubuškom.

Od 15 maja divizija nastupa preko Neretve u dve borbene grupe: SS borbena grupa »Jug«, sastava: 14 SS lovački puk i 2 četa 202 tenkovskog bataljona, pravcem Čapljina — Stolac — Plana — Vilusi — Nikšić, i SS borbena grupa »Sever«, sastava: 13 SS lovački puk i 1 četa 202 tenkovskog bataljona, pravcem Mostar — Nevesinje — Gacko — Plana, a sa linije Plana — Stepen — Avtovac produžava sa tri平行ne kolone, svaka jačine ojačanog bataljona. Po dolasku 7 SS divizije u Nikšić, upućen je motorizovani odred »Šmithuber« (bataljon pešadije ojačan tenkovima) preko Danilovgrada u Podgoricu (Titograd). Do polovine juna divizija je u nastupanju opštim pravcem Nikšić — Šavnik (u dve kolone); od polovine juna prebacuje se preko Bileće na prostoriju Gacko — Avtovac, a odatle 13 SS lovački puk na Čemerno, a 14 SS lovački puk na pl. Maglić; 18. juna divizija je ponovo prikupljena na prostoriji Gacko — Avtovac, odakle se prebacuje: Štab divizije u Sarajevo, 13 SS lovački puk u Ljubuški, a 14 SS lovački puk u Mostar.

1 brdska divizija

Prebačena je aprila 1943 sa Kubanskog mostobrana u Niš i okolinu, a odatle na prostoriju: Raška — Novi Pazar — Kosovska Mitrovica — Peć. Brojna jačina 18.000 ljudi. Računa se da je učestvovala u borbama sa oko 10.000 ljudi. Komandant, general Štetner (Stettner).

Sastav: Štab, 98 i 99 brdski lovački puk od po tri bataljona; 79 brdski artiljeriski puk od tri diviziona; 54 protivtenkovski bataljon; 54 brdski lovački bataljon; 54 pionirski bataljon; 54 brdski bataljon za vezu; 54 poljski dopunski bataljon; 54 vod poljske žandarmerije i trupe za snabdevanje.

U Petoj neprijateljskoj ofanzivi divizija je bila na pravcu glavnog udara nemačkih snaga nadirući u četiri borbene grupe, i to:

a) borbena grupa »Remolt« (severna grupa), sastava: 99 brdski lovački puk, 1 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka, 2 četa 54 pionirskog bataljona i delovi 54 tenkovskog bataljona, — nadirući pravcem: Kosovska Mitrovica — Rožaj — Berane i dalje na Mojkovac;

b) motorizovani odred »Daumiler«, sastava: Štab 54 artiljeriskog diviziona sa svojom izviđačkom i teškom četom i 1 četa 98 brdskog lovačkog puka;

c) borbena grupa »Salminger« (južna grupa), sastava: 98 brdski lovački puk, 2 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka (bez jedne baterije) i 1 četa 54 pionirskog bataliona, — nadirući pravcem: Peć — Andrijevica — Kolašin — Podgorica (Titograd), i

d) opšta rezerva divizije, sastava: 3 bataljon 98 brdskog lovačkog puka, 3 divizion i 1 baterija 2 diviziona 79 brdskog artiljeriskog puka, 54 pionirski bataljon bez 1 i 2 čete i 54 brdski lovački bataljon.

² Sastav je iz 1942 godine, a ostao je isti i u 1943. Izgleda da u toku Pete neprijateljske ofanzive SS divizija »Princ Eugen« nije još imala brojnu oznaku 7.

Divizija je 1 V zauzela Berane, 14 V Andrijevicu i Murino, 16 V Šahoviće i Mojkovac i 26 V izbila na r. Taru i r. Moraču. Krajem juna i početkom jula Divizija je bila na drumu Žabljak — Šavnik (glavnina), a potom preko Podgorice i Peći odlazi za Grčku u sastav 22 brdskog armiskog korpusa. Vratila se početkom decembra i učestvovala u akciji »Kugelblitc« (Kugelblitz) u istočnoj Bosni.

Puk »Brandenburg«

Bio je u početku pod komandom 1 brdske divizije pod nazivom »taktički puk Brandenburg« (jačine oko 2.000 ljudi). 24 maja Brandenburški puk odlazi od Lijeve Rijeke i Bioča pod komandu 369 divizije u Čajniče. Puk su sačinjavali: 2 bataljon 4 puka »Brandenburg«, 15 padobraska četa 4 puka »Brandenburg« i 2 bataljon 1 puka »Brandenburg«.

Puk je operisao na pravcu: Peć — Andrijevica — Berane — Klisura — Bioče — Čajniče — Ćeotina — Sutjeska — pl. Maglić.

Borbena grupa »Ludviger«

Sastav: 724 lovački puk 104 lovačke divizije, ojačan delovima 734 lovačkog puka, i 2 divizion 654 artiljeriskog puka. U Petoj neprijateljskoj ofanzivi Grupa (oko 4.000 ljudi bez Bugara) je bila neposredno potčinjena generalu Litersu.

Uoči ofanzive ojačani 724 puk (104 divizije) bio je kod Prijepolja i Brodareva, gde je stigao maršem pravcem: Užice — Nova Varoš — Prijepolje.

61 bugarski puk, koji je dosada bio pod komandom 369 nemačke divizije, po pristizanju u Prijepolje, ulazi pod komandu 104 lovačke divizije, tj. u sastav borbene grupe »Ludviger«. Grupa zatim preko Pljevalja i r. Tare odlazi na Žabljak i do sredine juna je u borbama u Petoj ofanzivi; do kraja juna 2 bataljon 724 lovačkog puka prebacuje se preko Čajniča i Goražda na prostoriju Foča — Kalinovik, a krajem juna i početkom jula Grupa se prebacuje na prostoriju Pljevlja — Prijepolje, odakle maršuje za Rašku, gde se ukrcava i transportuje za Grčku.

Štab 104 lovačke divizije i delovi koji nisu učestvovali u Petoj ofanzivi (deo 734 pešadijskog puka, 1 i 3 divizion 654 artiljeriskog puka, 104 izviđački bataljon, 104 pionirski bataljon, 104 poljski dopunski bataljon, 104 bataljon za vezu i trupe za snabdevanje) bili su uglavnom na prostoriji: Bor, Požarevac, Beograd, Valjevo, a od 18 do 24 juna na ukrcavanju i transportovanju za Grčku.

369 legionarska divizija (»Vražja«)

Divizija nije cela sudjelovala u operacijama (svega 9.000). Komandant je bio general Najdholt (Neidhold), a potom general Rajneke (Reineke). Starešinski kadar: 90% Nemci, 10% legionari, a ljudstvo 100% legionari. Imala je u svom sastavu 369 i 370 pešadijski puk, 369 artiljeriski puk i ostale debove.

U toku Pete ofanzive nastupala je na pravcu: Višegrad — Goražde — Foča i dalje prema r. Ćeotini i preko pl. Ljubišnje na Taru.

U borbama učestvuje prvo 369 pukovska grupa, sastava: 1, 2 i 3 bataljon 369 pešadijskog puka, 369 pionirski bataljon, 369 protivtenkovski bataljon, 369 izviđački bataljon, 2 i 3 divizion 369 artiljeriskog puka i 3 četa 202 tenkovskog bataljona. Štab 369 divizije sa ostalim svojim snagama i 12 tenkovskom četom stigao je u toku ofanzive na front.

Pod komandom 369 divizije bio je privremeno i 61 i 63 bugarski puk.

U drugoj liniji bile su nemačke 117 i 373 divizija.

117 lovačka divizija preformirana je u Sarajevu marta i aprila 1943 od 717 pešadijske divizije. Sastav: 737 i 749 lovački puk od po tri bataljona, 670 artiljeriski puk od tri diviziona, i diviziski prištapski bataljoni. U Petoj ofanzivi zatvarala je pravac ka Sarajevu i Višegradu. Krajem maja i početkom juna priprema se i preko Srbije prebacuje u Grčku na Peloponez. Komandant divizije bio je general Videman (Widemann).

373 legionarska divizija je formirana krajem aprila 1943 u Delershaju (Döllersheim). Prebačena je u Jugoslaviju zbog uspešnog razvoja oslobođilačke borbe u Bosni i Hrvatskoj. Njeni poslednji delovi iskrcali su se 16. maja oko Banja Luke i rasporedili na prostoriju: Travnik — Jajce — Bugojno — Konjic, gde su ostali do kraja juna 1943. Ona je preuzeila od 7 SS divizije obezbeđenje boksitnih rudnika u rejonu Mostara.

Sastav: 383 i 384 pešadijski puk od po tri bataljona, 373 artiljeriski puk od tri diviziona, i diviziski prištapski bataljoni. Komandant divizije bio je do kraja avgusta general Celinger (Zellinger), a potom general Aldrian.

II. — ITALIJANSKE SNAGE

Italijanske snage su bile raspoređene na okupiranoj teritoriji naše zemlje, i to:

1. — Druga armija

Posedala je Sloveniju, Hrvatsko Primorje i Dalmaciju sa Bokom Kotorskom do granice prema Crnoj Gori. Komandant je do 15. II. 1943 bio general Mario Roata (Mario Roatta), a posle general Mario Roboti (Mario Robotti).

Od 9. maja 1942 Armija nosi naziv »Glavna komanda oružanih snaga za Sloveniju i Dalmaciju« (Comando Superiore delle Forze Armate Slovenija — Dalmazia ili skraćeno »Supersloda«); a od 15. maja 1943 ponovo dobija naziv »Druga armija«.

U armiji su bili 5, 6, 11 i 18 armiski korpus. U Petoj ofanzivi učeće učešća divizije (neke i samo delimično) 6 armiskog korpusa.

Šesti armiski korpus do maja 1943 posedao je teritoriju u granicama: Kotor — Bileća — Gacko — Foča — Konjic — r. Neretva do ušća (s tim što je prema severozapadu obuhvatao i Ljubuški sa okolinom) — o. Pelješac — o. Korčula — o. Mljet. Po dolasku Nemaca u rudarsku zonu Mostara, u drugoj polovini maja, 6 armiski korpus povlači diviziju »Marke« na obalu, pomerajući time svoju severnu granicu prema jugu na liniju: Gacko — Stolac — Čapljina — Ljubuški. Sedište Korpusa bilo je u Dubrovniku, a komandant je bio od 1. III. 1943 general Sandro Pijacconi (Sandro Piazzoni). Korpus je imao ove divizije: »Marke«, »Mesina«, »Murde« i »Emilija« koja je početkom jula prešla pod Komandu trupa Crne Gore.

2. — Komanda trupa Crne Gore

U Crnoj Gori i Sandžaku Italijani su imali 14 okupacioni korpus, tzv. Comando truppe Montenegro. Komandant italijanskih snaga u Crnoj Gori bio je Alessandro Pircio Biroli (Alessandro Pirzio Birolli), guverner Crne Gore.

U sastavu trupa Crne Gore bile su divizije: »Taurinenze« (»Taurinense«) na prostoriji: Foča, Pljevlja, Prijepolje, Priboj; »Venecija« (»Venezia«), na prostoriji: Kovren, Sahovići, Andrijevica, Brodarevo, Kolašin, Mateševu; »Ferara« (»Ferrara«) na prostoriji: Javorak, Gvozd, Gornje Polje, Nikšić, Lukovo; »Peruđa« (»Perugia«) na prostoriji: Zla Gora, Bileća, Vilusi, Trubjela, Budoš; »Emilija« (»Emilia«) u Boki Kotorskoj (od početka jula pod Komandom trupa Crne Gore).

Tek 22 maja 1943 Musolini je pisao Hitleru da će u ofanzivi protiv partizana uzeti učešća i italijanske trupe, naredujući u isto vreme Pirčiju Biroliju da se o tome sporazume sa Nemcima. Tada je italijanska Vrhovna komanda naredila »Superslodi« (2 armiji) evakuaciju Mostara.

Neposredno u ofanzivi učestvuju tri kompletne divizije sa teritorije Crne Gore, i to: »Taurinenze« sa oko 10.000 vojnika, »Ferara« sa oko 10.000 vojnika i »Venecija« sa oko 8.000 vojnika.

Pored toga, Italijani su imali diviziju »Marke« u donjem toku Neretve, diviziju »Emilija« u Boki Kotorskoj sa grupom »Negro« u Nikšiću, diviziju »Peruđa« na navedenoj prostoriji i diviziju »Murđe« u širem rejonu Dubrovnika. I one su, iako neke samo delimično, uzele učešća u ofanzivi. Delovi ovih divizija iznosili su oko 15.000 vojnika.

a) Divizija »Ferara« (»Ferrara«)

Sedište divizije bilo je u Nikšiću, a njen komandant na dan 10. junu 1943 bio je Čeriana Maineri Karlo (Ceriana Mayneri Carlo), pa je verovatno bio i na početku operacija. Formaciono brojno stanje divizije bilo je 12.624 vojnika, ali se računa da je u operaciji bilo oko 10.000 vojnika.

Pronađeni sastav divizije: Štab, 336 ljudi; dva pešadijska puka, 47 i 48 — 6.556 vojnika, jedan artiljeriski puk 2.769 vojnika, dve čete minobacača — 464 vojnika, dve prateće baterije 47/32 — 464 vojnika, 1 telegrafska četa — 275 vojnika, 1 pionirska četa — 275 vojnika, 1 mitraljeski bataljon — 408 vojnika, i ostali delovi 129 vojnika.

Na početku Pete ofanzive, 15. maja 1943, divizija je bila raspoređena na prostoru Tisa — Tović — Nikšić.

Prodror Udarne grupe bataljona kod Bioča prinudio je Nemce i Italijane da tamo hitno upute svoje jedinice. Italijani su 13. maja uputili 383 puk iz Podgorice i Danilovgrada u Bioč, a 127 puk iz Skadra ka Podgorici. Po pristizanju u Podgoricu, dva bataljona 127 pp upućena su kod Velje Glavice u pomoć 383 pp. U Podgoricu je stigao i 3 bataljon 127 pešadijskog puka. U izveštaju od 18. maja javlja se da na području divizije »Ferara« dejstvuje 86-ta legija crnih košulja. Do 28. maja divizija je dostigla položaj: Lokva, k 1275, k 1019, Bornata Glava, južno od Razmet-Dola, Pejar Do.

Prema dnevnom izveštaju od 29. maja vidi se da su iz Podgorice krenule grupe kolone »Mori« i da su stigle u Ubli-Razdolje, a već 31. maja taktička grupa »Mori« ove divizije, bez jednog bataljona 47 puka, vratila se u diviziju i prešla pod komandu generala Izaske (Isasca), u diviziju »Venecija«. Izveštaj od 5. junu javlja da divizija vrši pokret za koncentraciju severno od Komarnice. Skica od 6. junu prikazuje kretanje divizije od 15. maja dalje iz okoline Nikšića na jugoistok u Lazinu, a odatle pravo na sever u okolinu Šavnika. Izveštaj od 18. junu kaže da divizija vrši čišćenje između Tare i Pive. Prema izveštaju od 13. junu — dva bataljona 83 pešadijskog puka divizije »Venecija« dolaze kamionima u Šavnik pod taktičku komandu divizije »Ferara«.

b) Divizija »Taurinenze« (»Taurinense«)

Imala je sedište u Foči, Pljevljima, Prijepolju i Priboru. Po jednoj belešci, komandant divizije bio je general Vivalda Lorenc (Lorenzo). U jednom dokumentu is 1943 godine bilo je njeno brojno stanje 14.462 vojnika, ali se računa da je u borbi moglo učestvovati oko 10.000 vojnika.

Prema dnevnom izveštaju od 15 maja, divizija se nalazila na prostoru Pribor, Prijepolje, Gluševac, Pljevlja. Na dan 16 maja zatvarala je Pljevlja s dve strane. Prema skici od 6 juna drži front od Pljevalja do Vrulje i u toj liniji kreće na zapad. Po izveštaju od 7 juna divizija očekuje pojačanje bataljonom »Pinerolo«. Na području divizije dejstvovan je 4 alpiski puk, pojačan bataljom »Fenestrele« (Fenestrelle), na liniji Zegreda, Karna Gora, Zekovo Brdo, i držao vezu sa 724 nemačkim bataljom. Od jedinica divizije »Taurinenze« bila je formirana grupa (nepoznate jačine) i upućena pod taktičku komandu divizije »Venecija«. To je bila grupa »Izaska«, nazvana po zameniku komandanta divizije »Venecija«. Ta je grupa 11 juna rasformirana i vraćena diviziji »Taurinenze« u zonu Žabljaka radi daljeg čišćenja terena.

Prema dnevnom izveštaju od 14 juna, divizija je izvršila zadatak koji joj je određen u okviru operacija.

c) Divizija »Venecija« (»Venezia«)

Imala je sedište u Kovrenu, Šahovićima, Andrijevici, Brodarevu, Kolašinu i Mateševu. Po jednoj belešci komandant divizije bio je Bonini Silvio, a zamenik komandanta brigadni general Karlo Izaska (Carlo Isasca). Formaciono brojno stanje bilo joj je 12.624 vojnika. Računa se da je u operacijama učestvovalo oko 8.000 vojnika.

Organsko stanje jedinica se ne vidi iz dokumenata, ali se u izveštajima pominje 84 pešadijski puk, a vidi se da je u oktobru 1943 imala u svom sastavu i 83 puk, a na jednom dokumentu bez datuma pominje se i 19 puk (možda artiljeriski), zatim je divizija imala grupu »Oglanero« (čitaj Oljanero) ili »Olagnero« (čitaj Olanjero), — u izveštajima su upotrebljena oba naziva, — taktičku grupu »Mori«, iz divizije »Ferara«, bez jednog bataljona 47 puka, i grupu »Izaska«.

15 maja divizija je bila na prostoru Bijelo Polje — Šahovići. Prema skici od 6 juna divizija je krenula iz Bijelog Polja na sever u Brodarevo. Druga kolona krenula je desno, prema Zahumskom.

Prema dnevnom izveštaju od 16 maja jedna kolona je dostigla selo Šljepašnicu, a patrole Crno Brdo, Kukulje, Orahovicu, Sutivan. Izveštaj od 18 maja kaže da kolona od četiri bataljona iz Kolašina i Mateševa kreće u pravcu Lijeve Rijeke. Po izveštaju od 19 maja kolona iz Bijelog Polja stigla je na k 1262; druga kolona upućena je za Metanac. Po izveštaju od 21 maja kolona iz Bijelog Polja stigla je u Brodoravo; druga kolona vrši čišćenje u zoni Mahala — Kanje, a grupa »Ogianero« (»Olagnero«) rasporedila se od Tare Vukovet (13 km južno od Kolašina) do Vjetarnika (severno od Bioča). Sa ovom grupom sarađuju nacionalističke snage zone i jedan bataljon crnih košulja.

Dalji dnevni izveštaji navode kretanje nekih jedinica ove divizije. Tako je 29 maja 84 pešadijski puk vršio čišćenje u zoni Bara, a 31 maja, pojačan »Dobrovoljačkom antikomunističkom milicijom« (MVAC⁸), nalazio se u Visočkom i Savinom Polju, a taktička grupa »Mori«, iz divizije

⁸ Milizia Volontaria Anticomunista

»Ferara«, bez jednog bataljona 47 puka prešla je pod komandu generala Izaske i upućena na front Bare — Starac.

7 juna Divizija je u zoni Rastok i u garnizonu Brodarevo.

11 juna rasformirana je grupa »Izaska« i upućena svojoj jedinici u diviziju »Taurinenze«.

13 juna dva bataljona 83 pešadiskog puka idu u diviziju »Ferara« u Šavnik.

d) **Divizija »Emilija« (»Emilia«)**

Sedište divizije — Herceg Novi.

Komandant je general Negro Silvio, ali se pominje i general G. Romano — možda pre ili posle Pete ofanzive.

Brojno stanje formacisko je 14.297 vojnika. U svom sastavu 1942 godine imala je 119 i 120 pešadiski puk, 155 artiljeriski puk, 255 mitraljeski bataljon i 155 inžinjeriski bataljon.

Prema dnevnom izveštaju od 12 maja 1943 komandant 6 armiskog korpusa i guverner Crne Gore Pircio Biroli sporazumeli su se da divizija formira taktičku grupu »Negro«, po imenu komandanta divizije. Grupa se sastojala iz dva bataljona 120 puka, 1 bataljona 119 puka, dve baterije, jednog eskadrona lakih tenkova sa odgovarajućim pomoćnim jedinicama. Zadatak grupe bio je da jednim bataljonom zatvori sedlo Trubjelu, a ostale jedinice da smene diviziju »Ferara« u Nikšiću, koja će dejstvovati ofanzivno. Italijanski Generalstab je ovo odobrio 15 maja.

Prema izveštaju od 23 maja — grupa »Negro« dobila je zapovest za pokret u Nikšić.

2 juna 1943 Divizija je prešla u sastav italijanskih trupa Crne Gore pod komandu 14 armiskog korpusa.

e) **Divizija »Zara« (Zadarska divizija)**

U dosadašnjim obradama Pete neprijateljske ofanzive nigde se ne pominje učešće divizije »Zara«. Možda zato što se ona ne nalazi na skicama ili u izveštajima operativnih jedinica jer, verovatno, nije neposredno učestvovala u borbi. Sigurno je da je mnogo takvih dokumenata uništeno ili izgubljeno, pa je moguće da su nestali i dokumenti ove jedinice. Ipak, raspolažemo jednim dnevним izveštajem od 4 juna 1943 koji za diviziju »Zara« kaže:

»U zoru 8 juna divizija je spremna za pokret severno od Šavnika u pravcu istočnih padina Durmitora«.

Nije poznato da li je tu bila čitava divizija ili samo neki delovi i pod čijom je neposrednom komandom bila.

Inače je sedište divizije bilo u Zadru, a komandant je bio general Viale Karlo (Carlo). Brojno je stanje po dokumentima bilo 10.666 vojnika, a u njenom sastavu bio je 291 i 292 pešadiski puk, 158 artiljeriski puk, 107 legija crnih košulja, 158 mitraljeski bataljon i 30 mešoviti inžinjeriski bataljon.

f) **Divizija »Marke« (»Marche«)**

Imala je sedište u Dubrovniku, a komandant je bio general G. Amiko (Amico). Njeno formacisko brojno stanje bilo je 12.624 vojnika. U sastavu Divizije bili su 55 i 56 pešadiski puk, 32 artiljeriski puk i 49 legija crnih košulja.

Nije učestvovala neposredno u borbi, već je od 31 maja, po naređenju italijanskog Generalštaba, bila spremna za sprečavanje partizanskog prodora u južnu Hercegovinu, s tim da može intervenisati sve do zone Gacka. Kada je 18 armiski korpus zatražio pomoć od nje, zapadno od poverene joj zone, dnevni izveštaj od 7 juna 1943 javlja da je divizija »Marke« zbog operacija u Crnoj Gori koncentrisala svoje snage na desnom krilu i da se na drugom mestu ne može upotrebiti.

III. — DOMOBRANSKE I USTAŠKE TRUPE

4 domobraska lovačka brigada

Zapovednik brigade bio je pukovnik Gašić. U sastavu 4 lovačke brigade bili su 7. i 13 pešadijski (lovački) puk od po 2 bojne (bataljona) i topnička pukovnija od dva diviziona (9-ti i 11-ti). Komandant 7 pešadijskog puka bio je pukovnik Metikoš, a komandant 13 pešadijskog puka pukovnik Pilar. Komandant topničke pukovnije bio je pukovnik Domanić. Pred ofanzivu pukovi su reorganizovani. Mlađim godištima trećih bojni 7 i 13 pešadijskog puka koje nisu učestvovalo u Petoj ofanzivi popunjene su 1 i 2 bojna 7 i 13 pešadijskog puka, tako da su pukovi od po dve bojne manje-više popunjeni do formacionog sastava, kako po broju domobrana, tako i po broju oružja. Sem toga, pukovi su popunjeni pripadnicima nemačke manjine i ljudstvom koje se vratilo sa Istočnog fronta i onim koje je bilo na obuci u Nemačkoj. U početku maja Brigada je primila 1.000 novih nemačkih pušaka koje su podeljene pukovima. 10. maja otpočeo je pokret Brigade iz oblasti Travnik — Bugojno — G. i D. Vakuf preko Vrela Bosne ka Kalinoviku, a zatim preko Foče ka Sandžaku.

Brigada je bila u sastavu 118 lovačke divizije kao njena borbena grupa. Njeno formaciono brojno stanje bilo je 7.306 ljudi.

Od 1—17. juna Brigada je dejstvovala na području slivova Tare, Pive i Sutjeske, a zatim se pukovi izvlače iz borbe i prebacuju preko Foče, Kalinovika i Trnova do Blagaja i tu ostaju.

Komandant 4 lovačke brigade u svojoj bojnoj relaciji navodi da su uzroci neuspeha Brigade u borbama što nije bila dovoljno opremljena tovarnim grlima, naročito 13 pešadijski puk, te nije bila osposobljena za rad na planinskom zemljištu, a usto još i usled nedostataka naoružanja i opreme, kao i zbog slabog morala domobrana.

Pri izbijanju Glavne operativne grupe iz obruča ušli su u akciju i 9., 14. i 15. domobranski puk i I ustaška brigada. Njihova ukupna jačina (sa 4 lovačkom brigadom), kako se uzima, iznosila je oko 11.000 ljudi.

IV. — BUGARSKE JEDINICE

Na početku operacija bili su kod Mokre Gore 61 i 63 bugarski pešadijski puk, oba pod komandom nemačke 369 divizije.

Po dolasku 369 divizije na levu obalu Drine, 63 bugarski puk je ostao u rejonu Mokre Gore za pojačanje neprijateljskog obruča na pravcu koji je išao desnom obalom Drine.

U operacijama je angažovan 61 bugarski puk, koji je došao 20. maja u zonu Prijepolje, Brodarevo namesto 724 puka iz 104 lovačke divizije, i ušao pod njenu komandu. Brojno stanje puka računa se na oko 2.000 ljudi. Puk je 7. juna ušao u sastav 1 brdske divizije.

V. — »NACIONALNE« CRNOGORSCHE FORMACIJE I ČETNICI

Pored navedenih neprijateljskih snaga, u Petoj ofanzivi su učestvovali i crnogorski nacionalisti i četnici (oko Bioča, u Hercegovini i istočnoj Bosni) pod komandom italijanskih jedinica. Njihovo učešće vidi se iz dokumenata, ali se njihovi komandanti retko pominju, a ne vidi se ni jačina tih snaga. Njihov broj se računa na oko 4.000 ljudi. Imali su samo lako naoružanje, ali su njihove usluge Italijanima dobro došle usled poznavanja jezika, terena i običaja. Zato su ih Italijani štitili od Nemaca, koji su nameravali da ih razoružaju. Navodimo samo nekoliko dnevnih izveštaja o njihovom učešću.

Prema dnevnom izveštaju od 15 maja 1943 »nacionalne« trupe na sektoru divizije »Ferara«, pomognute italijanskim artiljerijom, dostigle su liniju Tisa — Rastovac i upale u zonu Tović (kod Nikšića). Na sektoru Podgorice »nacionalni« bataljon, pojačan vodom crnih košulja, počeo je pokret radi okupiranja Stražišta. One 16 maja vrše čišćenje u zoni Gornje Polje i Tović, a 18 maja vode borbu sa partizanima i gube Kablenu Glavu i Kunak. 19 maja vode borbe sa partizanima u zoni Prijevora, a 21-og sarađuju sa grupom »Oglianero« na frontu Tara Vukovet — Vjetarnik.

»Nacionalne« jedinice generala Popovića napustile su 23 maja zonu Velimlje — Trubjela, da ih Nemci ne bi smatrali za četnike i razoružali.

Italijanski Generalstab upućuje 2-goj armiji 1 juna akt iz kog se vidi da se po naredenju italijanskih komandi protiv partizana bore »nacionalne« crnogorske formacije i kaže da će, ako neke od ovih formacija pripadaju Mihailoviću, biti razoružane po uništenju partizana.

Prema dnevnom izveštaju od 17 juna 1943 završen je period operacija protiv partizana, a 23 juna italijanski Generalstab naređuje trupama, koje su bile u operacijama u Crnoj Gori, da se vrate u svoje baze.

VI. — AVIJACIJA U PETOJ OFANZIVI

Neprijateljska avijacija sa aerodroma u Sarajevu, Mostaru i Podgorici bila je predviđena za podršku operacija u Petoj ofanzivi. Uzele su učešća nemačke i italijanske vazduhoplovne jedinice u jačini od oko jedne mešovite vazduhoplovne divizije.

Aktivnost avijacije češće se pominje u dnevnim izveštajima koji su slati od guvernera Crne Gore preko 6-og armiskog korpusa Komandi 2-ge armije, ali se navode samo jedinice 61-ve grupe 14 armiskog korpusa, a pominje se i 20 grupa 6-og korpusa⁴.

⁴ Za izradu sastava obostranih snaga korišćeni su sledeći izvori i literatura:

1) Radovi učesnika u Bici na Sutjesci koji su objavljeni u ovoj ili će biti objavljeni u narednim knjigama.

2) Istoriski arhiv CK SKJ, br. 1362.

3) Ratni arhiv VII JNA, k. 710, br. reg. 6/1—4; k. 758 (Istorijat); k. 781, br. reg. 1—13; italijanski fond: k. 780; dok. 3/6; k. 362, dok. 2/2, 15—20/4, 22—24/4, 28—30/4, 39/4, 1/5, 5/5, 9/5, 11/5, 13/5; k. 324, dok. 27/2; k. 325, dok. 4/1, 17/1; k. 326, dok. 2/2; k. 102, dok. 4/1, 15/2, 31/4; k. 101, dok. 10/7, 12/7, 18/7; k. 57, dok. 6/1—3, 6/1—25, 6/1—29, 8/1—35.

ZAKLJUČAK O ODNOSU OBOSTRANIH SNAGA U BICI

Naše snage

Četiri divizije i jedna grupa od 3 brigade, svega: 16 brigada (do rasformiranja Treće dalmatinske), 67 bataljona (sa Pratećim bataljonom VŠ) i 2 diviziona i 1 baterija artiljerije. Ali su oruđa zakopana u toku ofanzive, i to: haubice 28. maja u s. Ograđenici, a topovi Brdskog diviziona 5. juna na Dragoš-Sedlu (1 baterije) i 8. juna na k 1405 (2 baterije).

Ukupno brojno stanje Glavne operativne grupe VŠ bilo je oko 19.700 ljudi (sa ranjenicima).

Neprijateljske snage

a) Nemačke snage

Četiri divizije (po 2 lovačka puka) i 2 puka van divizija, svega 10 pešadijskih pukova, 50 bataljona (sa prištapskim) i 4 artiljeriska puka po 3 diviziona i 1 divizion van puka, svega 13 artiljeriskih diviziona.

Ukupno brojno stanje oko 57.000 vojnika.

b) Italijanske snage

Tri kompletne divizije (od po 2 pešadiska puka po 3 bataljona) i 2 pešadiska puka iz Skadra, 3 artiljeriska puka (najmanje), 1 mitraljесki bataljon, nekoliko bataljona iz ostalih divizija i odgovarajuće pomoćne jedinice.

Ukupno brojno stanje oko 43.000 vojnika.

c) Domobranske i ustaške trupe

Angažovana su 4 domobraska pešadiska puka (kompletni ili delimično), 1 artiljeriski puk i 1 ustaška brigada, — svega oko 11.000 ljudi.

4) Rudi Petovar, Šesta proleterska istočnobosanska brigada, Beograd, 1951, str. 212 i dalje.

5) Nemačke snage na teritoriji Jugoslavije u 1943 godini (Rad Vojnog istoriskog instituta JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 6/1952, str. 80—93).

6) Italijanske snage na teritoriji Jugoslavije u 1943 godini (Rad VII JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 5/1952, str. 82—106).

7) Nemačke i italijanske snage na teritoriji Jugoslavije u 1942 godini (Rad VII JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 3/1952, str. 58—110).

8) P. Tomac, Peta neprijateljska ofanziva, Beograd, 1953, str. 123, 134, 180, 181, s.

9) Đuro Kladarin, Slom Četvrte i Pete okupatorsko-kvislinške ofanzive, drugo izdanje, Zagreb, 1956, str. 412, 356, 391, 398.

10) Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd, 1957, str. 435, s, 441, 445, 463, 426.

11) Đuro Kladarin, Bitka na Sutjesci (novi rukopis), str. 132, s, 89—93.

d) Bugarske jedinice

1 pešadijski puk od oko 2.000 ljudi.

e) »Nacionalne« crnogorske formacije i četnici

Oko 4.000 ljudi.

Jačina svih neprijateljskih snaga bila je: 7 divizija, 2 brigade, 23 pešadijska puka, 8 artiljeriskih pukova i odgovarajuće pomoćne jedinice.

Ukupno brojno stanje svih neprijateljskih snaga iznosilo je preko 117.000 vojnika.

Prema tome, međusobni brojni odnos od 1:7 (ne računajući naše ranjenike i bolesnike) u korist neprijatelja za nas je daleko nepovoljniji nego što ga te brojke inače pokazuju jer treba uzeti u obzir i ostale značajne faktore i teške uslove koji su nas pritiskivali tokom ove bitke, kao što su: veliki broj ranjenika, bolesnika i izbeglica, ogromna tehnička inferiornost, nemogućnost snabdevanja, manevrovanja i ojačavanja snaga, glad, fizička iscrpenost i druge teškoće.

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

VRHOVNI KOMANDANT NOV I POJ JOSIP BROZ TITO, ZA VREME
OFANZIVNIH DEJSTAVA GLAVNE OPERATIVNE GRUPE VŠ U
SANDŽAKU PRE POČETKA PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE,

POČETKOM MAJA 1943

(Vojni muzej JNA)

JEDINICE NOV I POJ KOD BOANA (CRNA GORA) PRE POČETKA
PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE, MAJ 1943

(Ž. Skrigin)

KURIR NA ZASTANKU POD DURMITOROM, MAJ 1943

(Z. Skrigin)

ŠTAB TREĆEG (KRAGUJEVAČKOG) BATALJONA PRVE PROLE-
TERSKE BRIGADE SA KURIRIMA POD PLANINOM LJUBIŠNJOM,

MAJ 1943

(Vojni muzej JNA)

BORCI ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE U POKRETU KA PIVI
MAJA 1943

(Ž. Skrigin)

DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE KORISTE SVOJ GUMENI
ČAMAC ZA PRELAZ PREKO REKE PIVE KOD SELA GORNJEG
KRUŠEVA, 29 MAJ 1943

(Vojni muzej JNA)

**ARTILJERISKI DIVIZION PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZI
REKU PIVU, 30 MAJA 1943, KORISTEĆI VISEĆI MOST KOJI JE
PODIGLA PIONIRSKA ČETA VRHOVNOG ŠTABA 1942**

(Vojni muzej JNA)

BOLNICA, KOMORA I NAROD PRELAZE REKU KOD ČOKOVE
LUKE (GORNJE KRUSEVO), POČETKOM JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

DEO KOLONE PETE CRNOGORSKE BRIGADE U POKRETU NEGDE
KOD MAGLIĆA, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

VISORAVAN VUČEVO SA MAGLIĆEM

(Vojni muzej JNA)

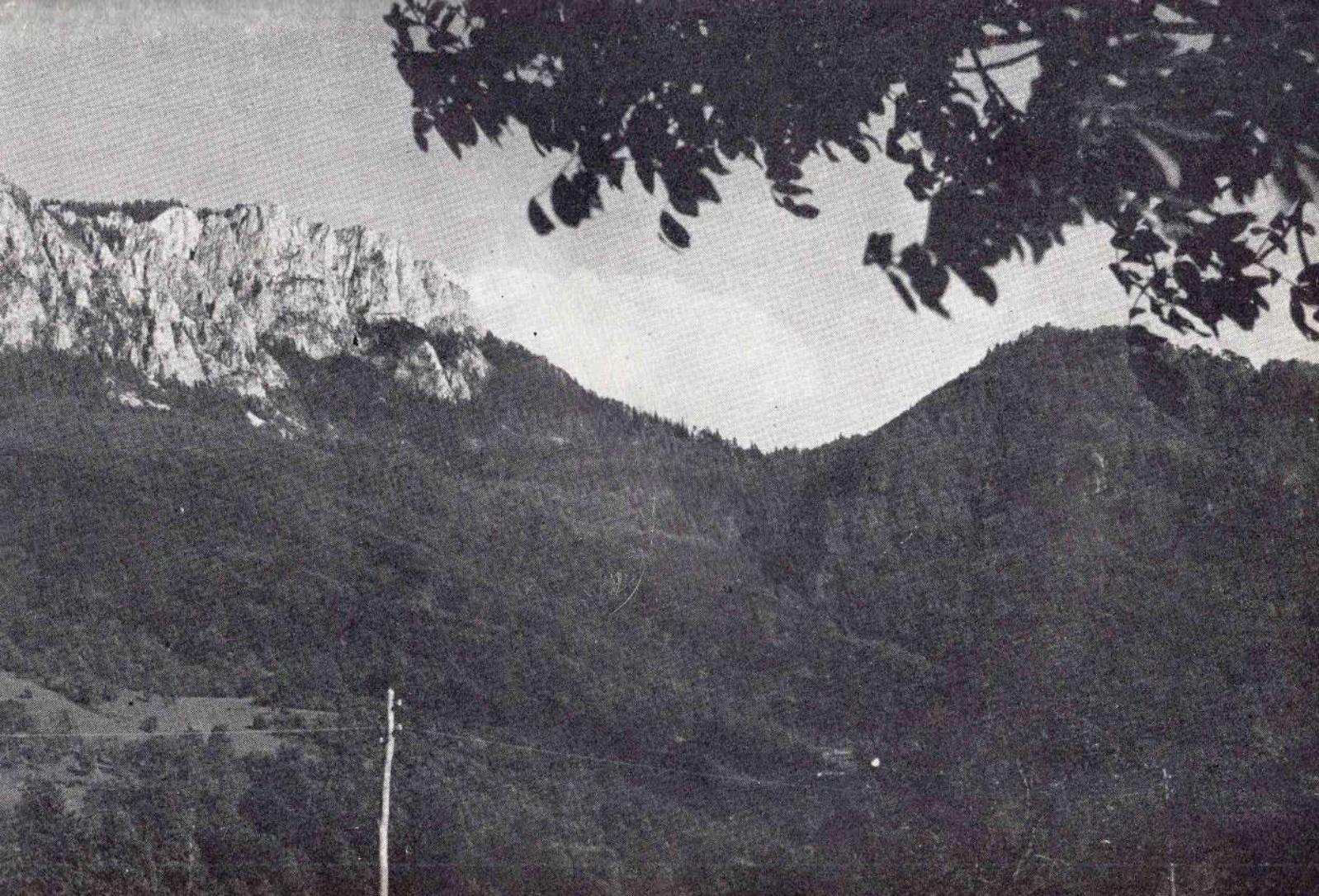
JEDINICE PRVE PROLETERSKE BRIGADE NA KRATKOM ZA-
STANKU KOD SUHE GORE (NA VUČEVU) 6 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

PROTIVKOLSKA ČETA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA DRA-
GOŠ-SEDLU SPREMNA ZA POKRET POSLE ZAKOPAVANJA
ORUĐA, 7 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

DRAGOŠ SEDLO

(Vojni muzej JNA)

IMPROVIZOVANI MOST PREKO REKE SUTJESKE KOD TJENTIŠTA
PREKO KOGA SU 8 JUNA 1943 PREŠLE JEDINICE DRUGE PRO-
LETERSKE DIVIZIJE

(Vojni muzej JNA)

KANJON SUTJESKE

JEDINICE ĆETVRTE CRNOGORSKE BRIGADE U POKRETU KOD
SUHE NA SUTJESCI, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

DOLINA SUTJESKE KOD TJENTIŠTA

(Vojni muzej JNA)

POSLE BOMBARDOVANJA NA MILINKLADI, JUN 1943

(Z. Skrigin)

TITO SA dr RIBAROM NA ZELENGORI, 12 JUN 1943

(Savo Orović)

RANJENICI IZBIJAJU NA LUČKE KOLIBE, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

ZELENGORA. POZORIŠTE NARODNOG OSLOBOĐENJA I BOLNICA
ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE NA ZASTANKU, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

RADIONICA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE POSLE
PRELASKA SUTJESKE

(Pavle Bojčević)

IZNEMOGLO GRLO SA RADIOSTANICOM NA STAZI PRI PRODİRANJU NAŠIH JEDINICA KROZ ZELENGORU 8 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

BALINOVAC. OBOLELI OD TIFUSA I RANJENICI U POKRETU,

JUN 1943

(Ž. Skrigin)

ŠTAB PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE FORMULIŠE ODLUKU ZA
PRODIRANJE KA RATAJU POSLE RAZBIJANJA NEPRIJATELJA
U BOJU NA BALINOVCU. S LEVA NA DESNO: KOČA POPOVIĆ,
KOMANDANT, FILIP KLJAJIĆ-FIĆA, KOMESAR, VASO JOVANO-
VIĆ, NAČELNIK ŠTABA I VLADO SEKULIĆ

(Vojni muzej JNA)

POKRET KROZ ZELENGORU KA MILJEVINI, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

OD IZDAVAČA

SUTJESKA se objavljuje kao jubilarno izdanje o petnaestogodišnjici velike Bitke. Radovi su prikupljeni uz svestranu podršku Inicijativnog odbora koji je na sednicama održanim u maju i junu 1957 godine, posle upoznavanja sa nacrtom osnovne zamisli Uređivačkog odbora biblioteke »Iz ratne prošlosti naših naroda« Vojnoizdavačkog zavoda JNA »Vojno delo«, dao smernice za pripremanje publikacija o Bici na Sutjesci.

U preko trista dosad neobjavljenih radova raznovrsnog sadržaja, sabranih u ovoj ediciji, učesnici znatno obogaćuju opšti fond pisane reči o Narodnooslobodilačkom ratu i Revoluciji. Poseban značaj ovih radova je u tome što na jednostavan i neposredan način dočaravaju strahote uslova u kojima je izvojavana ova veličanstvena pobeda. Tu se iznose ogromni napor, istrajnost, odlučnost, drugarstvo, inicijativa, borbenost i heroizam naših jedinica, boraca i starešina, a nisu mimoidecene ni pojedinačne krize koje su nastajale u vrelom obruču neprijateljske ofanzive, gde su, pored neprijateljskog zrna i bombe, smrt donosile i strašna glad i bolest — tifus. Ovi radovi poslužiće kao izvorna grada istoričarima, umetnicima, književnicima i drugim naučnim i kulturnim radnicima za stvaranje novih dela o ovoj epopeji. Pri tome će, verujemo, njihovu pažnju posebno privlačiti prilozi o atmosferi koja je pratila ta zbivanja.

Redakcija je u okviru pripremanja rukopisa za štampu proveravala najvažnije činjenice — u pogledu vremena, mesta, aktera i radnje.

Pravi značaj ovih radova može se sagledati tek onda kad se ima u vidu da je veliki broj autentičnih dokumenata o Narodnooslobodilačkoj borbi propao u toku brojnih i žestokih neprijateljskih ofanziva.

Uređivački odbor biblioteke »Iz ratne prošlosti naših naroda« nastaviće sa organizovanim i sistematskim prikupljanjem i objavljinjem radova (članaka, rasprava, sećanja, ratnih dnevnika i drugih ratnih beležaka, dokumentarnih fotografija i sl.) i za ostale događaje Narodnooslobodilačkog rata, za dejstva pojedinih jedinica, kao i razne druge oblike Narodnooslobodilačke borbe, koji će biti objavljeni po ciklusima u posebnim izdanjima ove biblioteke.

S A D R Ž A J

Strana

J. B. Tito * * * - - - - - VII

I

Velimir Terzić: BITKA NA SUTJESCI	— — — — —	3
Koča Popović: POBEDA NA SUTJESCI — DELO SVIH JEDINICA KOJE SU UČESTVOVALE U BICI	— — — — —	57
Peko Dapčević: DRUGA PROLETERSKA DIVIZIJA OD KOLA- ŠINA, PREKO SUTJESKE, DO SJETLINE	— — — — —	65
Pavle Jakšić: SEĆANJE NA BORBENI PUT SEDME BANISKE DIVIZIJE	— — — — —	99
Grupa rukovodilaca Treće divizije: TREĆA UDARNA DIVIZIJA U BICI NA SUTJESCI	— — — — —	137
Rudolf Primorac: ZAŠTITNIČKE BORBE TREĆE UDARNE DI- VIZIJE PRI PROBOJU NA SUTJESCI	— — — — —	181
Rudi Petovar i Miloš Zekić: ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA BRI- GADA U BICI NA SUTJESCI	— — — — —	205
Perko Kosorić i Vukašin Subotić: MAJEVIČKA BRIGADA NA SUTJESCI	— — — — —	237
Dr Gojko Nikolić: RANJENICI U BICI NA SUTJESCI	— — — — —	271
Milutin Morača: NAPORI PETE KRAJIŠKE DIVIZIJE ZA SA- DEJSTVO GLAVNOJ OPERATIVNOJ GRUPI	— — — — —	301
Mitar Vujović: O INTENDANTSKOJ SLUŽBI	— — — — —	319
Slobodan Nakićenović: RADIO-VEZE VRHOVNOG ŠTABA U PERIODU PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE	— — — — —	329

II

Dr Ivan Ribar: MOJE USPOMENE SA SUTJESKE	— — — — —	361
Vicko Krstulović: SJEĆANJA NA DEVETU DALMATINSKU DI- VIZIJU I NJENE DIJELOVE KOJI SU UČESTVOVALI U BICI NA SUTJESCI	— — — — —	374
Vladimir Smirnov: DVA FRAGMENTA SA MOG PUTA	— — — — —	386

Dr Saša Božović: U SANITETU DRUGE PROLETERSKE — — —	392
Radonja Dodig: I TITO JE RANJEN — — — — —	413
Radomir Burić: BRIGA ZA RANJENIKE — — — — —	419
Dr Slavko Borojević: OD POTPEĆI DO RATAJA — — — —	441
Milosav Bojić: ODLOMCI IZ DNEVNIKA KOMESARA ČETE —	451
Luka Božović: OMLADINCI NA BALINOVCU — — — — —	474
Vjeko Afrić: POKRET, VATRA... I SMRT — — — — —	483
Joža Rutić: OSMI JUN 1943 GODINE — — — — —	495
Bane Božović: DALEKI OTSJAJ VATRE — — — — —	499
Radomir Šćepanović: ZAVOJI OD BUKOVOG LIŠČA — — —	502
Slavko Čvoro: MJESEC I PO DANA U PIVSKOJ PUSTINJI —	512
Miloš M. Radović: SMRT NA LOMAČI — — — — —	519
Vera Kremić: JEDNO NEIZVRŠENO NAREĐENJE — — — —	529
Miloš R. Radović: NE DOZVOLJAVA DA GA PREVIJE TEŽE RANJENI — — — — —	532
Petruša Raičević: PODVIG DEVETORICE — — — — —	534
Ljubomir Kljajić: PRIKLJUČI SE KOLONI OSME BRIGADE —	537
Mile Žakula: TO SE NE MOŽE ZABORAVITI — — — — —	546
Veselin Bilanović: NA LJUBIN-GROBU — — — — —	566
Đuro S. Alfirević: KAKO SAM ZAPAMTIO BORBU NA SUT- JESCI — — — — —	588
Jevrem Popović: ĆETVRTI BATALJON DRUGE PROLETERSKE	603

PRILOZI:

PREGLED OBOSTRANIH SNAGA

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

NAPOMENA REDAKCIJE

KARTA 1 : 500.000 TERITORIJE NA KOJOJ SU SE ODVIJALE OPERACIJE

GLAVNE OPERATIVNE GRUPE VRHOVNOG ŠTABA (prilog 1)

KARTA TJENTIŠTE 1 : 100.000 (prilog 2)

SUTJESKA I

PIŠU UČESNICI

*

JEZIČKI REDAKTORI:

Dobrivoje Alimpić, Stevan Kojić, Stana Stanić, Miodrag Živanović

*

TEHNIČKI UREDNIK

major

Slobodan M. Mitić

*

KOREKTORI:

*Ružica Janković, Veljko Aleksić,
Vojislav Vučić, Ružica Ivanović*

*

Dato u štampu juna 1958

Štampanje završeno juna 1958

I S P R A V K E

Strana	Red	Stoji	Treba
13	5 odozgo	Slepač	Slepac
19	3 odozdo	Branića	Vranića
20	1 odozgo	komandat	komandant
23	3 odozgo (fusnota 17)	posle reči bezbednost, dodati: trougla Durmitor — Maglić — Šćepan Polje (sa planinskim i rečnim prelazima), koji je za nas, kao manevarski oslonac, bio od životne važnosti, kao i osiguranje (i dalje kao u tekstu)	
105	15 odozgo	da iz baza	da se iz baza
239	5 odozdo	Fadil ¹⁶	Fadil ¹⁵
279	6 odozdo	što znači	šta znači
342	15 odozgo (prije depeše)	20 V 1942	20 V 1943
363	1 odozgo	sa šečljićem	sa češljićem
465	(fusnota 41)	Mladen Mitrić	Mladen Mitrović
566	3 odozgo	četirane	četinare

